

કૃષ્ણ પેપર માર્ટ

મંગળદાસ રોડ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

કાગળ—મશીનરી—શાહી.

૨૬ ન્યુસ પેપર, એજ પ્રીન્ટીંગ, કીમલેડ, કાર્ડબોર્ડ, બેંકપોસ્ટ, ટાઈટલ પેપર

મોટા જથ્થામાં રાખીએ છીએ.

તારતુ શરનામું "SUDARSHAN." ટેલીફોન-24869. વાજખી ભાવ-નેટ વજન.

ફોટો પાડવો હવે સહેલ છે.

અને

તે અમારા સુંદર "ઈડાગી" રીફ્લેક્સ કેમેરા વડે

ધણીજ સહેલાઈથી પાડી શકાય છે.

મિત્રો ને તેમજ બચ્ચાંઓ ને

બક્ષીસ આપવા લાયક ચીજ છે.

કીંમત રૂ. ૧૬. ૨૧. ૩૨. ૪૨ અને ૫૮.

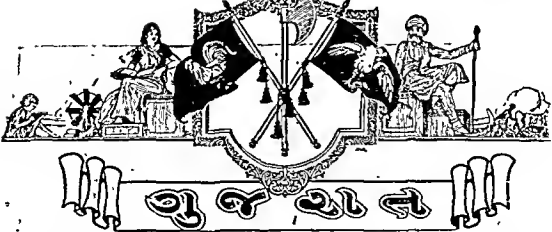
આ શીવાય ફોટોગ્રાફીને લગતી સર્વ

ચીજો મળી શકશે.

હેવેલપીંગ પ્રીન્ટીંગ તથા
એન્લાઈનમેન્ટ સંતોષકારક
રીતે કરી આપીશું !

એજન્ટસ:—કોન્ટીનેન્ટલ ફોટો સ્ટોર્સ,

૨૫૩, હોર્નબી રોડ, મુંબઈ.

ગુજરાતે સંસ્કારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્વાકાંક્ષા વધી ગઈ છે. તે સામગ્રીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

એના પુરુષોત્તમો ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, ઉડી વ્યાવહારિકતા ને ઉચી અભિલાષા છે. એમાં વ્યવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે; મુક્તિપણું છે અને નિશ્ચલતા છે; બાવના-શીલતા છે અને સેવાધર્મનો પ્રેમ છે; અને બગીચ તપથી માનવતા વીકસાવવાની હોંસ છે.

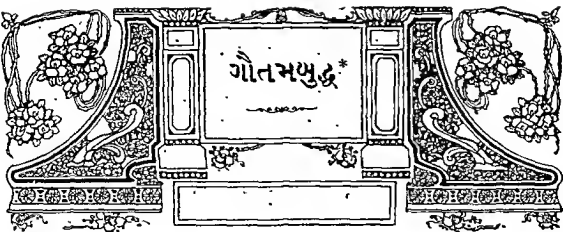
એના સ્ત્રીઓમાં કુલની મુક્તિમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે. એમાં રસિકતા છે, ને સંરક્ષક વૃત્તિ છે; કાવ્યમયતા છે. ને છતાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ સતેજ છે; ધર્મોપદેશ નથી, છતાં શ્રદ્ધાળુ હૃદયની શક્તિ છે; એમાં પુરુષના સમાન થવાની હોંસ છે, છતાં પુરુષને પડખેજ ઉભા રહેવાનું ડહાપણું છે; નવાનવા ઉત્સાહો છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાની હોંસ છે. અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત જળવા માંડી છે.

ગામેગામમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—ધેરધેર નવા સંસ્કારનો સંચાર થાય છે.

નવયુગનાવધે બધા એક ને અવિભક્ત ગુજરાતેનાં અંગ બને છે; અને જેમ અંગેઅંગની એકતાનતા પરથીજ આત્મા પરમાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી દે છે. કાલ્પવૃક્ષ ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિનય-ખજાન લઈ ઉભી છે; અને આર્યત્વનાં સનાતન તત્ત્વોઃ મહત્વાકાંક્ષા ને વીરતા; સ્વમાન ને સ્વાધ્યય; શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા; તપ, શાન્તિ ને સંયમ; પિતૃભક્તિ ને જીવહયા; રાષ્ટ્રશક્તિની સર્વાંગસેવા; અને પ્રેમ-નિર્મલ ને નિરંકુશ-આ પુરાણા નવ-આર્યવર્તની પ્રેરણાથી દરે દિશામાં પ્રસરે.

—‘ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ’

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ બાણિકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ;

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર:

રા. પુરંધર

આ પછો ઇતિહાસનો અભ્યાસ કેટલો નમાનો હોય છે ! પાંચ વર્ષથી તે પચીસ વર્ષ સુધી, અનેક સોટીઓના મારથી બાબર હુમાયુ વગેરે જીભ વાળી નાખે એવાં અનેક નામો મારી મચરડી આપણા મગજમાં ઘોયવામાં આવે છે. આપણે વાંચી વાંચી પાસ થઇએ છીએ પણ આપણામાં થવી જોઇતી લાગણી તો બીજકુલ થતીજ નથી. આપણને એમ થાય છે કે એ સર્વે નહારા માસ્તરોએ શોધી કાઢેલાં છોકરાંઓને પજવવાનાં પોથીમાંનાં રીંગણાં છે. આપણને એમ તો લાગ્યેજ સુઝે છે કે એ અમર નામો આપણા દેશનાં રત્નરૂપ છે; એક દેશરૂપ, એક સામાજિક લાવનારૂપ સંખંધ આપણી. અને તેમની વચ્ચે છે; અને

તેઓએ પ્રવર્તાવેલા મતો અને કરેલાં કર્મોની સુવાસ આપણી આસપાસ હજી મઢેકે છે- આપણે તેમો લાભ લઇએ છીએ-જાણે કે અજાણે આપણા સંસ્કાર પણ તેજ સુવાસથી સુધરે છે; અને તેજ વડે આપણે આપણું પોતાપણું જાળવી શક્યા છીએ અને ભવિષ્યમાં પણ જ્યારે હીંદુઓ નિજીવ ગણાતા અટકશે ત્યારે એજ સુવાસથી પોતાપણું જાળવી રાખીશું. આપણામાંથી કોણે તપાસ કરવાની તસ્દી લીધી કે આપણા દેશનો મુખ્ય વીર નર કયો ? એવો કોણુ થઇ ગયો છે કે જેની અસર બાજ સુધી પહોંચે છે; જેના અભિપ્રાય આખી સૃષ્ટિમાં માનનીય ગણાય છે; જેના વર્તનથી વધારે સારું વર્તન કોઇનું હજી થયું નથી; જેનામાં આપણા

* વેશાખી પૂર્ણિમા ને જુદા જવાતિ પ્રસંગે લેખકના પ્રસિદ્ધ યતા 'કેટલાક લેખો' નામના પુસ્તકમાંથી ઉધૃત—

દેશનાં બધાં ઉચ્ચ તરતો પ્રસક્ત થઇ રહ્યાં હતાં; અને જેને માટે મગરબી ધરાવવાનું આપણને સખળ કારણ મળે છે? એવા કોઇ એકનું જીવન ચરિત્ર આપણે બધાંએ સાંભળ્યું હશે? નીશાળે લખ્યા હોઇશું અગર લુલ્યા હોઇશું. પણ એ જીવનનું રહસ્ય શું, એના શીખવેલા મુળ સિદ્ધાંતો કયા, અને કયે પ્રકારે એ સિદ્ધાંતો આપણે આપણી જીવનમાં ઉતારી શકીએ, અને કેટલે અંશે એ સિદ્ધાંતો આપણા જનસમાજમાં રહ્યા અને કયા આપણે ખોયા છે એ બધા વિચારો કરવાની તરદી આપણે લાગ્યેજ લીધી હશે. આપનો પેસો લાડકો દીકરો ઉડાવે ખરો, પણ બાપ ક્યાં ટળવળે છે, ક્યાં ખાય છે કે ક્યાં સુએ છે તેની દરકાર પણ રાખે નહીં; તો પછી પુત્રે તો શાનોજ? તેમ આ આપણું માનસિક લાડકાપણું પણ એજ પંક્તિની કૃતનંતા ગણાય.

એક વખત આપણા દેશની સ્થિતિ જરા હાલના જેવી હતી. ધર્મના નામે ધણા દોંગ ચાલતા, સુખમય સંસારને બદલે ધણીએ કંઠંગી રુદિઓ લોકના મનને ત્રાસ આપતી. લોકોનાં મન એવા અધમ થઇ ગયાં હતાં કે ખરો ધર્મ કોને કહે છે, ખરા સમાજ સુખના નિયમે કયા છે તેનું સમુજનું ભાન રહ્યું નહોતું. સર્વે સ્થળે માનસિક અધકાર ફેલાયો હતો. એ વખતે ઉત્તર જંગલ તરફના એક નાના રાજને પુત્ર થયો. ઉમંગી બાપે પોતાના એક પુરા છોકરાને લાડથી લડાવી, ભણાવ્યો. દરેક બાબતમાં છોકરાએ પોતાનાં અનુદા બાહોશી અને ચતુરાઈથી લાવિષ્યમાં મોટા રાજ ચલાવી બધાને આશા આપી. પણ તેનો અસંત દયાળુ અને દ્યાર્દ્ર સ્વભાવ દુનીઆરી અસહ જંગળ જોઇ દુઃખી ન

થાય માટે વિચારવત પિતાએ તેને મોજમજમાં બુદ્ધિજી રાખ્યો; દુનીઆ પર દુઃખ છે એ તેને બાણવા દીધુંજ નહીં. અચાનક એક દહાડો એક જદ, એક રક્તપીતીઓ અને એક મુઠ્ઠું એમ તેના જોવામાં આવ્યાં. તેનું મગજ વિક્ષેપોથી ગુંચવાયું. શું દુનીઆ પર આટલાં બધાં દુઃખો છતાં લોકો સુખની આશા રાખી શકે છે? જે જીવનમાં આવા દુઃખદ ફેરફારો થાય તે કાણુભંગુર મોજ-શોખમાં ગળાયજ કેમ? અને જ્યાં સુધી એ દુઃખ ટાળવાનો રસ્તો મળે નહીં-ત્યાં સુધી જીવવાનું સાચું શું? રાજ્યની મોટી આશા, નવી પરણેલી પ્રિયા, નવો જન્મેલો પુત્ર, સુખ અને શોખ, જે જે ચીજો મેળવવા પાછળ આપણે આપણી દુઠ્ઠી જીવંતી પડકી મરીએ છીએ તે સમ્રાજને ટેસ મારી રાતના એકલો તે બહાર નીકળી ગયો; અને આ સાદૃશ્ય દેખાતાં ભયંકર દુઃખોમાંથી છુટવાનો માર્ગ જોળવા લાગ્યો.

બ્રાહ્મણોના માથાફેડ વાદવિવાદોમાં, યોગીઓનાં જીવલેણ તપોમાં તેણે ધણાં વર્ષો ગુમાવ્યાં; પણ એ પ્રયાસોમાં કેંપણ દીઠું નહીં. પણ વિચાર કરતાં આખરે રસ્તો મળ્યો. એનું મન મનુષ્યનાં અદ્ય બંધનો તોડી સત્ય જ્ઞાનને પામ્યું. એ શુદ્ધ થયો. એને ખાત્રી થઇ કે સૃષ્ટિમાં જણાતું દુઃખ એ વ્યથા પ્રપત્નોથી મટશે નહીં. સુખ દુઃખનું મુળ મનના અજ્ઞાનમાં છે; બહારની વસ્તુમાં નથી. જ્યાં એ સ્ત્રીનુપુરી રીતે થાય ત્યાંજ ઇચ્છા અને કામનાનો નાશ થશે; ઇચ્છા ગયે મગતવ મટશે, હું અથવા મારો આત્મા જનસમૂહથી જુદો છે એ ભ્રાંતિથીજ સ્વામી અને દુઃખ એ થાય છે. મગતવનો નાશ થયે નિશ્ચલ મન આઠ સસમાર્ગે વીચરશે; અને ખોટાં બંધનોને

સારી પૂર્ણ જ્ઞાન, સ્વતંત્રતા અને નિર્વાણને
 મશે. આ તત્ત્વો કે નવી શોધ નહોતી;
 ક્ત ગીતાના કર્મયોગનો પુનરુદ્ધાર હતો.
 ગીતોએ ગીતાને એવી તાણી તેમાં
 શોધેલા કર્મયોગનો અર્થ કાઢ્યો. અર્થવિહીન
 મર્કાંડ એવો કર્યો હતો. યાતો તે યોગને
 વાળ દષ્ટિ ક્રેત જ્ઞાન અને લક્ષિતને
 ધ્યાન આપી ખરા યોગનો ભાગ કર્યો હતો.
 બુદ્ધે ફરીથી કર્મયોગને પોતાની જગ્યાએ
 રાખ્યો. સ્વર્ગનર્કનાં ફાંફાં એણે ફેંકી
 દીધાં-કર્મકાંડનાં ધાર્મિક ધાંધળાને જવા
 દીધાં; અને નિર્દેશને માર્ગે મનુષ્યની નિઃશ્વરતા
 એજ સ્વર્ગ; એજ જીવનનું સાદૃશ્ય
 એમ શીખવ્યું. આ શાક્યમુનિના મંત્રો.
 આવતા જન્મે નહીં પણ આજ જન્મે જો
 અભ્યાસથી પોતાની વૃત્તિઓ નિરોધે; ખરું
 જ્ઞાન મેળવે; આત્મસ્ત્રવે જોડો ભાસ જુલે
 તો પછી તે ગમે તે ધર્મનો, ગમે તે ભતનો
 યા ગમે તે ન્યાતનો હોય તોપણ બુદ્ધે બતાવેલી
 પગથીઓએ એ પૂર્ણતાને પામશે-આ જીવન-
 માંજ નિર્વાણ મેળવે; સદેહે શુદ્ધ ધર્મ મોક્ષ પામે.
 આ કુનીઆનો ભાગ કરી દૂર જઈ, પોતાના
 આત્માનું સુખ સાધવા માટે યોગીઓએ આદરેલો
 સ્વાર્થ શુદ્ધ વૈરાગ્ય નથી; પણ સસારમાં
 રહી પોતાની જાતને જનસમૂહમાં લય પમાડી,
 ખરા જ્ઞાનતા તેજમાં લોકાના ભલાને માટે
 આદરેલો આત્મત્યાગ છે.

આ મંત્રો ધણાને વિકટ લાગશે.
 પોતાની રસેદ્રિયો આ જન્મમાં પરિપુષ્ટ
 નહીં થઈ હોય અને આત્મે જન્મે સ્વર્ગનાં
 કલ્પિત સુખો પર પોતાનો આધાર રાખી
 બેઠેલા સવાદીઓ; વગર સમજે સવારમાં
 સંધ્યાને નામે જોડું ડોળ ખાલી, ગૌમુખીમાં
 હાથ રાખી આખા ગામની પંચાત કરી,

ધર્મને છેતરી જુલેયુકે મોક્ષ મળે તેની
 આશા રાખનારાઓ; ગીતાનો મરબડીઓ
 પાઠ કરી કર્મયોગનો એક છુટ્ટો પણ સમજ્યા
 વગર કે તે પ્રમાણે આચર્યો વગર યોગી કહે-
 વડાવનારાઓ; પૈમા આપી બાહ્યો
 જમાડી અથવા જરા મરતી વખતે આપી
 જાંઘીમાં કરેલા અનાચાર પછી ચાર
 પૈસા ધર દીઠ દક્ષિણા આપી અથવા તો
 મંદિરો બંધાવી, પૂણ્ય ખરીદનાર
 બાહોશી મારવાડીઓ-આ સધળા લશ્કરને
 બુદ્ધનું શાસન જરા કંઠે લાગે ખરું. હાલ
 આપણે ધર્મને નામે ધણી ભવાઈઓ થતી
 જોઈએ છીએ અને હીચકારાપણાથી આંખ-
 આડા કાન કરીએ છીએ. અર્થ વગરના શુદ્ધ
 મંત્રોમાં, સમજ્યા વગરની વિચિત્ર વિધિઓમાં,
 પૈસો ખરચી પૂણ્ય વહોરવામાં, કે આંખ
 મીચીને સધળું સ્વીકારવામાં મોક્ષ નથી. આ
 જન્મમાં કે આવતા જન્મમાં સિદ્ધિ નથી.
 જેટલી મહેનત આપણે ખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત
 કરવા પાછળ કરીએ, જેટલી મોટી ભાવના
 આપણા જીવનમાં રાખી અભ્યાસથી તે
 મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ તેટલીજ ફળે છે. સ્વભાવ-
 ને, વૃત્તિને અને આચરણને ધીમેધીમે ફેરવો;
 મનમાં જે ઇચ્છા ઉછાળા મારતી હોય તેને
 દબાવી પોતાની ફેરજ અદા કરતાં શીખવું
 એજ ધર્મ; અને એજ પૂણ્ય. જેમ આપણે
 આપણા સ્વાર્થ વિચારો દબાવી પત્નીનું,
 કુટુંબનું ભણું તાકીએ છીએ તેમજ આપણો
 સ્વાર્થ વધારે લાગી, આખા જનમમંડલના
 કલ્યાણને નજરમાં રાખી વિશ્વ નિયમોમાં
 પોતાનું જીવન લય પ્રમાણે નિષ્કામ આચરણ
 કરવું એજ ધર્મ, એજ નિર્વાણ, એજ શુદ્ધ
 પદ અને ગીતાનો પણ એજ મંત્ર.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૩]

કવિનાં પંચકડાનાં માન,
ઝીલો, એ લોક! બની મસ્તાન;
એહનાં આત્મનનાં અહેસાન,
મુશવો દઈ નયનનાં દાણ.^૨

ટીપણ

૧. એક કવિના યુવન જેટલી આ કાવ્યની
પણ વિચિત્ર કથા છે. પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદને

રા. નરસિંહરાવ

પ્રથમ દિને સ્વ. સ્નેહી રણજીતરામે સાક્ષર-
સંમેલનનાં દર્શન કરાવ્યાં સારે પ્રશ્નનાં દોહલાં

દર્શન પામતાં એક ભક્તને યદિ આવે એમ,
એ સર્વનાં શુભગાન ગાવાની ધુન યદિ આવી
હતી. સ્વ.

રણજીતરામ
સમીપ આ
ભિંમિ રણુ
કરી સારે
એઓ સા-
મેથી એવા
તો હતરી

પડ્યા કે
બધો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો. તોપણ
આંગણે આવેલી ભિંમિને ધોકેલી ન કાઢવી
એમ ધારી ટેક મુઠી લખી નાખ્યું હતું.

પણ એ વખતે સાક્ષરો વીશે લખવા
વિચાર હતો એટલે પહેલી લીંટી આમ હતી:

સાક્ષરોનાં રસીલાં શુભગાન,

હેવટ એકલા કવિઓજ રાખવા વિચાર
થયો એટલે ઉપલો ફેર કર્યો વિના ન રહેવાયું.

૨. આંખનાં દાન દેવા જેટલી કથા ન
હોય તો દાણ આપો છે એમ માનીને પણ
આટલું તો વાંચજો એવો ભાવાર્થ છે.

દક્ષિણાના તાર ઉડિયા નિર્ભળ જહેવી વાવ,^૩
કુસુમો વીણી ગુથી માળ એ માળી નરસિંહરાવ;

રા. ખંબહાની.

કહો લ્હાં ક્યાંથી આવી ચિકાસ? હમારાં હાવાં હેવાં હાસ!...કવિનાં.

૩. જહેમનાં કાવ્યોને હાપણે હાપણા સમરણના આટલામાં લાવિયે કની ત્હારે નિર્માળ-તાનો હાપણી સાથે સંગમ થતાં જલે કે હાપણે હેને ચુંબન ન કરતા હલ્યે હેવો ભાસ થાય છે.

૪. હવે હેવા સ્થળમાં શબ્દને રહેંટી રહેવાની ચિકાસ ક્યાંથી આવી? અર્થાત્ હાવી ભૂલ્ય કયી દિત્યે યજ્ઞ સકી?

પેટા ટીપ્પણ :

આર આર વર્ષના મહા ગાળા પછી શોલાપુરમાં જ્યારે હું આસિ. કલેક્ટરની ઓફીસમાં એક સામાન્ય કારકુન તરિકે હતો ત્હારે આ પંક્તિનું નિરૂપણ મહારાષ્ટ્રી થયું હતું.

લગ્ન સ્નેહની દિક્ષા દીધી પ્રેમભક્તિ શી રમ્ય, કલિલના દહોકાર સરીખડા નાનાલાલ હો ધન્ય;

પુરતા બલે બલે હો છંદ, જગત્ હો! એ રસહીન તુજ દુંદ!...કવિનાં

પ આ પુણ્યવંતી ને પ્રકાશવંતી ઉપમા-ના સુજનાર હોવાનો દિવ્ય ને અનેરો દાવો આ ગરીબ સેવક લેખકનો નથી; એ સુમંગલ સૌભાગ્યના તો વિધિ દેવીએ કુંમકુમ અક્ષતે ખળકદાર કવિ મોટાકાલના લલાટે વિવિધરંગી સાથીયા પુર્યા છે.

૬ ઓ સકલ જ્ઞાનનાં નગનાર! રસ તે શબ્દજ્ઞાનો જ્ઞાપરાગ છે ને છંદ એ દંભ-જગતનો જગતદંદ છે. એ ભણે તુટે; પ્રસુ પાઠી પ્રેરણાને વળી જગજ્ઞધન શાં?

પે. ટી:

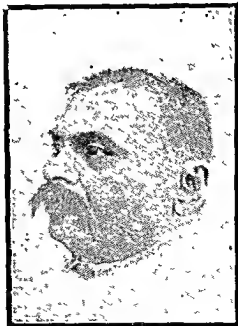
ચોક્કસ યાદ નથી. જાણ્યા ૧૯૧૨-૧૩ માં સ્વ. ત્રિભુવન ગજવરને ત્યાં સુરતમાં હું મહેમાન હતો ત્યારે આ પંક્તિઓ જન્મી હતી.

* * *

વિકાસવંતા પ્રકારા પાતાં પ્રેમશૌર્યનાં ગાન, 'ગુણવંતી' ગુજરાત અમારી' ખગરદારનું તાન;

અપલાગલ રહે સહાર,

સમજ હો અમ તાતી તલવાર!...કવિનાં.

રા. ખંબહાની.

૭. એક કેવળ કલ્પના. નાનાલાલની શૈલીનો સાહિત્યરસમાં સંકાર થશે એવી ભીતિ લાગી કે તત્ત્વાર સર્જ્ય થઈ એ અગાઉ ખ્યાનમાં રહી હતી.

ચે. ટી:

આ છેડકી જે ટચુકી લીટીઓ આમ નહોતી. સાતમી સાહિત્ય પરિષદ પુરી થઈ, ન થઈ એ વખતે,

રા લલિત.

કોણ જાણે રાથી પણ ઉપર મુજબ લીટીઓ બદલી નાખી હતી. અગાઉની લીટીઓમાં અર્થમાં લીટીની હલ્કાપ છે એટલે એ જાણ નથી કરતો.

સૃષ્ટિજ્ઞાનાં ધુમ્તાતાં વર્ણનનાં હળે પુર,
પૃથ્વીરંગ આરોહણ એ બલવંતરાયનાં ગુર;

નહીં જ્યાં સરલ વાણીની વાત,
સમજવાને પડતી પંચાત!.....કવિનાં.

૮ ક પૃથ્વીનો રંગ=દુન્યવી રંગનાં, કાવ્ય-
પ્રદેશમાં આરોહણ.

૯ જ પૃથ્વી છંદના રંગમાં કાવ્યપ્રદેશમાં
આરોહણ.

૯. 'વર વહુ અમે' અને એવાં અન્ય
જુજ કાવ્યોમાંજ તમે કિલ્લતા
નહીં જુઓ.

ચે. ટી:

હું એકદા અજમેર ગયો હતો.
હ્યારે એ ચોક્કસ નથી, ગયો હતો એ
ચોક્કસ. એક વખત અત્રા સાગર જોવા
ગયો હતો ત્યારે આ દૃતિ સાંભરી
આવી હતી પણ ખરી. પણ પછી
કેટલીએ પંચાત કરી તોપણ આગળ
નજ વધાણું. આખર કંટાળીને ફેલ
સાગર તરફ ગયો અને ત્યાં પહોંચતાં
વેતલ અખાનક બાજીની જે લીટીઓ
પુરી થઈ મઠ. કહે: મારબદ કે
પુરુષાર્થ?

* સંતનીયાં! ચાલો જગત્સીયાં! ૧
મટુકી પુણે તીર,

લલિત જનમની બજન ધુન^{૧૦}ના
આનંદ આર :

પ્રભો! તુજ કોપ હવે બલવંત, ૧૧
મંજરાં સુરમેસુર બજત!...કવિનાં.

૧૦ લલિતજી કે જેનો

બજનધુન એ તો જનમસિદ્ધ
હક છે.

૧૧ પ્રભો! એમના પર કોપ? નહીંતર
એમના મંજરાના મીઠલડા રણકાર અમને હવે
ખાટલડા કેમ લાગતા હશે? એમનાં કાવ્યોના
ચમકાર લટકા છે કે અમારી અવલોકિયની
અપલતા? સાચ્ચ! કહેશો જરી!

[વહુ મટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૫]

નર્મદાતીરે

૩૩૩૨૨૨

લેખક:

રા. આનંદ ભક્ત.

નીર્મળાં નર્મદા કેરાં નયનો નીર નીરખે;
તૃપ્તિ ના પામતાં કેમે, પીવા સૌ પુણ્યને મથે.

શાંતિદા સુખદા વાચે વાચુઓ સુસવાટથી;
નર્મદા સ્નાનને અતે ધોતા નિઃશેષ મેલને.

તરંગો ઉછળે મોટા, તરંગિત બનાવતા;
દેવાના હૃદય વારિને, દિવ્ય ઝોલે ઝુલાવતા.

હોડીઓ સરતી ડોલે, ડોલતા જલના પટે;
પુણ્યરૂપી ધરી ધોળા શઢો શી નાયતી રમે !

દયાળુ નર્મદા દેવી પાપીનાં પાપ ધોઇને;
પરાયે મેલ ધોલે છે કલુષિત સ્વયં બની.

પ્રભુએ પાઠવી રેવા દયાને ઉપકારના-
પાઠો મોઢા પઢાવાને વિશ્વને શાંતિ આપવા.

ઘોટને ભરતી કરી લીલા નિલ બતાવતી;
નર્મદા દ્વંદ્વા ઉડા સિદ્ધાંતો સમજાવતી.

માનવી ઉન્નતિ વેળા મિથ્યા ગર્વ ધરીશ ના;
શોક ના પડતી વેળા સમતામાંજ સુખ છે.

ગીતાનાં દિવ્ય ગીતાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ હે
નર્મદા ! પુણ્યનું ધામ, અમે સૌ વંદીએ તને.

તારા અનંત મલનાશક પુણ્ય તીરે,
છાછ દીસે મધુર સુંદરતા લીલેરી;

પોષાયલી તવ અમીભર દશનૌથી,
તાછ નવીન નવચેતનથી ભરેલી.

સામે લીલાંછમ મનોહર ધાન્યક્ષેત્રો,
તારા પ્રસાદથી સમૃદ્ધિ અખંડ દેતાં;

પોપે કૃષિવલતણા સરલાત્મભાવો,
આનંદ રેલથી સદા રસમાં ડુબાડી.

વળી પેલાં વૃક્ષો દૃઢતનુ ધરી ખેતર વીશે;
ઉમાં ચોક્કીદારો કૃષિવલતણું કાપ કરવા.

ઉડે છે વચ્ચે ત્યાં બગ ધવલ પાંખો પર રહી;
ખતાવાને તારા ધવલ યશને ચોદિશ જાણ.

તહીં આંખા ડાળે મધુર ટટુકે કોયલ રહી;
મધુરી શોભામાં અધિક તર માધૂર્ય ભરતી.

ઉતાર્યું દીસે ત્યાં ઉપવન સુરોતું જુભિતમે;
તપસ્વિની! તારા ત્રિભુવનજ્યથી તીવ્ર તપસે.

તહીં દૂરે સુંદરતા કીનારે,
સીમા સમા તાડ-વરો ઉભા છે;

સમર્થ ઉંચી કરી ડોક, તારી,
ધન્ય ઉડાડી વિજ્યથી રચા છે.

ગંભીર અકસ્માત

લેખક:

રા. હરિલાલ

થેડાલાલ ઠાકોર.

ચિત્રકાર: રા. હરિલાલ ત્રિ.

—૬૩૩૬૬૬—

અકસ્માત ધણાએ યાપ છે. મુખાઈમાં તો તેનો પારજ નથી અને મુખાઈ-ગરબોને તેથી હેરત ધામવાનો અગર દીલ-સોછ દર્શાવવાનો અવકાશો નથી; પરંતુ જે અકસ્માત વીશે અત્રે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે સામાન્ય પ્રકારનો, દરદ-મેશ બનતો અકસ્માત નથી. એ અકસ્માત ટ્રેન નીચે ચગદાઈ જવાનો અગર ટ્રામ નીચે કપાઈ જવાનો નથી. વીજળી વેગે દોડતી મોટર સાથે અકસ્માત પડવાનો અગર બેદરકારી ભરી રીતે ઢંકાતી વીકટેરીઆના પૈંડા નીચે આવી જવાનો આ અકસ્માત નથી. પાંચમા માળની ખારીએથી બાળકને પડી જવાનો અગર ચીકાર વસ્તીવાળા માળામાં આગ લાગવાનો આ અકસ્માત નથી. રટવથી સળગી બળી મરવાનો અગર અપૂર્વ પ્રકાશ અને સગવડો આપતી વીજળીનો ઝાટકો લાગી એક પળમાં

પ્રાણ જવાનો આ અકસ્માત નથી. બેક બે અગર ચનરિડ ચોપાટી પર દરીઆમાં નહાવા પડતાં કુખી જવાનો આ અકસ્માત નથી; અગર મુખાઈમાં પ્રસંગોપાત થતાં રમ-ખાણો જોવા ખારીએ ઉભા રહેતાં રમખાણો દાખી દેવા વારે વારે છોડવામાં આવતી ગોળી-ઓમાંથી એકાદ અણુધારી ગોળી લાગી મરણ શરણ થવાનો આ અકસ્માત નથી. ઉપયુક્ત અકસ્માતો બેશક કમકમાટ ઉપગમે એવા છે; દરેક માણસી હૃદયમાં અનુકંપા ઉત્પન્ન કરે એમ છે. પરંતુ તે એટલા બધા સામાન્ય થઈ પડ્યા છે કે જલ્દી મનુષ્ય હૃદયમાં લાગણી માટે સ્થાનજ ન હોય!

પરંતુ આ અકસ્માત અવનવો હતો, વિલક્ષણ પ્રકારનો હતો; અને તે ખરેખર બનવા પામ્યો સાર પહેલાં કદિ પણ કોઈએ ધોધુ નહીં હશે કે આવા પણ અકસ્માતો

મારા ડબ્બામાં આવી બેસશે અને વગર વરસાદે રેઘનકોટ પહોંચે હોવાથી તેમની નજરમાં હું જરૂર હાસ્યજનક દેખાઈશ એમ મને લાગ્યું. પણ વાર પાછો વિચાર કર્યા પછી મારું મગજ જે મને એલ. એલ. ખી. સુધી કામ લાગ્યું હતું તેણે એક વિચાર સૂઝાડ્યો. એજ મને મોક્ષના માર્ગ સમ સુંદર અને આવકારદાયક લાગ્યો. આવતે રોજનીથી મારા ડબ્બામાંથી ઉતરી, બાનુઓના ડબ્બામાં ભરાઈ બેસવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો; અને ત્યાં બને તો પાટલુનને સુવ્યવસ્થિત કરી લેવાનો ધરાદો રાખ્યો.

જોતજોતામાં માલીમ આવ્યું. આ દર-માંથી પેલા દરમાં એક જિંદર જેટલી ચપળતાથી મારા ડબ્બામાંથી નીકળી બાનુઓના એક ખાલી ડબ્બામાં હું ભરાઈ ગયો. મુશ્કાળે મારી આ ચળવળ કાઢના જેવામાં ન આવી. તરતજ હું બારી બારણાં બંધ કરવા ચુક્યો નહીં. પરંતુ હવે પાટલુનને સુવ્યવસ્થિત કેમ કરવી એ વિચારે મને બેહ્યાકળો બનાવ્યો. માલીમ અને માદુંગા વચ્ચે મેં પુખ બેજી કસ્યું. સર્વ દેવોતુ આબ્દાહન કર્યું; શીવજી કામના અધિષ્ઠાતા દેવ-જે હોય તો-તેની પણ પ્રાર્થના કીધી; બાધા રાખી. એવામાં જણે મારી પ્રાર્થના સંભળાઈ હોય તેમ ચમત્કારિક રીતે મને વિચાર રુકી આવ્યો.

મેં માથે ફેટ્ટેટ પહેરવાનું રાખ્યું હતું. તેની રીતન બે ત્રણ દિવસ પર છુટી પડી ગઈ હતી. તેમાં ટાંકણી ખોસું તો ચાલે તેમ હતું. પરંતુ અમારા શુદ્ધસંસારના સામાન્ય નિષ્ઠમ પ્રમાણે જોઈતી વસ્તુ તે વખતે પ્રાપ્ત થાયજ નહીં તેથી ટાંકણીને અભાવે સોય ખોસેલી મને યાદ આવી. મેં તરત તે બહાર કાઢી. આ વખતે મને તે સ્વર્ગસમાન વહાલી લાગી.

દોરનો વિચાર કરતો હતો એવામાં માદુંગા આવ્યું. વખતે રોજન પર કોષ બાનુ પેસે-જર હોય અને તે બેસવા આવે એટલા માટે હું બારણે જોરથી વળગ્યો પણ માદુંગેથી તો હું સહીસલામત આગળ વધ્યો.

દોરાની પણ મારી શુચવણ ઉઠી ગઈ. હું જાતે બાહ્ય હતો એટલે જનોઈ તો મારી કોટે હતુંજ. મેં તે બહાર કાઢ્યું અને તેને તોડી દોરો કાઢી પાટલુન શીવવાનું કામ આરંભી દીધું. જનોઈ પહેરવાની પ્રથા કાદનારનો, મને જનોઈ પહેરવાનાર મારા માતૃપિતાનો, ગારા ગોરનો અને છેવટે મારા જનોઈનો સહસ્રસઃ ઉપકાર માનતો હું પાટલુન-ને ટેભા મારતો ગયો. દાદર, એટલી-રેટન સહીસલામત પસાર થયાં. મારા જીવમાં જીવ આવ્યો અને મને લાગ્યું કે મારા પર ઝુઝી રહેલી આકૃતની વાદળી વીખેરાઈ જશે. પરંતુ મારા કુદૈવે કે જીદુજ ધણું હતું. પહેલ આવ્યું અને બે ત્રણ પારખી બાનુઓ મારા ડબ્બા આગળ આવી. હું બારણે બને તેટલા જોરથી વળગેલો હતો. એટલે તેમનાથી તો બારણું ખુલી ન શક્યું. પણ આ હીંદુ બાનુઓ પેટે ડર એમ નહોતી. રોજન માસ્તર પાસેજ ઉભો હતો તેને બારણું ખોલવાની તેમણે વીનંતી કીધી. મારા મોતીઆ મરી ગયા. મેં જીવ પર આવી બારણું પકડી રાખ્યું. કોષ મરણીઆ સૈનિક કે સેનાધપતિએ આવી જીવલેણ લડાઈ નહીં કરી હોય. પરંતુ પ્રતિ-સજે હું ગભરાતો હતો. બારણું ઉપડશે તો મારા આ દાલ થશે એ વિચારથી હું ચરચરતો હતો એવામાં રોજન માસ્તરે સખન આંચકો માર્યો. બારણું સહેજ ખુલ્યું. મેં અનહદ જોર કર્યું. અને તે પાછું બંધ થઈ ગયું. રોજન માસ્તરને કોષ અંદર છે એમ વહેમ પડ્યો.

તેણે તરત બારી ખોલી. બારીને ખુલ્લી થતાં અટકાવવા મારી પાસે ફાળસ હાથ ન હતો તેથી ફેટકું બધું રક્ષણ થાય એ વિચારમાં હું લીન થયો હતો. પણ એટલામાં “કોન હૈ?” કાવકું સ્ત્રીઓ કે ડબ્બેમેં છુસ ગયા હૈ?” એ અવાજ આવતાની સાથે હું ટાઢે હિમ જેવો થઇ ગયો. મારા હોસકોસ ઉડી ગયા. તોપણ જેમ તેમ હીમત ભેગી કરી મેં જવાબ વાળ્યો: “હું એક સફગૃહસ્થ છું લોકર નથી.”

રેશન માસ્તરનો મીઠાજ ગએલો હતો. તે આ શબ્દોથી વધારે છેડાયો. તેણે મને સોનેરી ટોળીના માથુસ તરીકે કદાચ લેખ્યો. હશે. જેરથી મારો હાથ ખભામાંથી પકડી, “હા, હા, ખરો સફગૃહસ્થ!” શબ્દો ઉચ્ચારી મને એવો સમજાવ્યો કે મારી કે હું ડબ્બામાંથી બહાર ખેંચાઈ આવ્યો. આ પ્રમાણે ખેંચાતાં ખેંચાતાં પણ મેં મારી પાટલુનનો કુચો ઉપાડી મારી બગલમાં સંતાડી દીધો. ઓવર કોટ તો અંગ પર હતોજ એટલે તેમ કરતાં કેં મુસ્કેલી નહીં નહીં.

લોકલ તો ઉપડી ગઇ. પરેલના રેશન પર મને પડતો મુકી ચાલી ગઇ. જે લોકલ પકડવા મેં આટલું જોખમ ખેડ્યું તે લોકલ આખરે મારી ન થઇ અને મને આવી કંઈક સ્થિતિમાં મુકી ચાલી ગઇ.

રેશનમાસ્તર મને ઓશીસમાં તાણી ગયા. મારા નામની પુછપરછ કરવા માંડી પરંતુ મને મારી આજ્ઞ વહાલી હતી એટલે મેં નામ તો નજ આપ્યું. રેશનમાસ્તરે પુછ દમ આપ્યો. પણ હું મક્કમ રહ્યો. મારા બચાવમાં અને તેના સવાજના જવાબમાં વારંવાર માન હું એટલુંજ કહેતો કે હું સાધા-

રણ માથુસ નથી, લોકર નથી પરંતુ સફગૃહસ્થ છું. તે પણ રેશનમાસ્તર ન કેમ માને? આખરે મને રેલ્વે પોલીસના સખ-ઇન્સ્પેક્ટર આગળ આંટરોડ મોકલવાનું નક્કી થયું.

બીજા લોકલમાં મને આંટરોડ લઇ જવામાં આવ્યો. રેલ્વે પોલીસ મારી તહેનાતમાં હાજર હતો. રેલ્વે સખ-ઇન્સ્પેક્ટર શું કરશે, મારી શી ફળેતી થશે એ વિચારથી મારી શુદ્ધબુદ્ધ ઠેકાણે રહી નહોતી.

રેલ્વે સખ-ઇન્સ્પેક્ટર સમક્ષ મને ખડો કરવામાં આવ્યો. મારી સાથેના સીપાઇએ તેના હાથમાં રેશનમાસ્તરે આપેલો કાગળ આપ્યો અને જે સંજોગોમાં હું પકડાયો હતો તેની ટુંકે દહીકત કરી.

સખ-ઇન્સ્પેક્ટરે પહેલાં મારી સાથે નરમાશથી વાત કરવા માંડી. ‘મારું’ નામકામ પુછ્યું. પરંતુ તે જણાવવા મેં આનાકાની કરી. મારી દહીસાઇથી તેમજ મારા વારેવારે “હું સફગૃહસ્થ છું, ચોર નથી, લોકર નથી” એના એ જવાબથી તે ચીડાયો. તેણે ટોળા કાઢી મને લોક-અપમાં (કોર્ટમાં) પુરવાની ધમકી આપી. મારા આરોપી અસીલનો બચાવ કરવા જતાં મને મારોજ બચાવ કરવો ભારે થઇ પડ્યો. ગલરાટના માર્યા જે પાટલુનનો કુચો છુપાવવા હું પ્રયત્ન કરતો હતો તે સરી નીચે પડ્યો. મેં નીચા વળી તે ઉપાડી લીધો. સખ-ઇન્સ્પેક્ટરનું ધ્યાન તે પર ખેંચાયું. તરત તેણે તે મારા હાથમાંથી ખેંચવા માંડી. તેને લાગ્યું કે મેં કેં ચોરુ છે અને તે છુપાવવા હું ફાંફાં મારી રહ્યો છું. તેણે ઉભા થઇ મારા શરીરનો ઝાડો જેવા મારો ઓવરકોટ ખેંચ્યો. મેં તે દાખવા માંડ્યો.

ઉનાળે વરસે અંગાર

લેખક: શ. રસખાલ

— : ૦ : —

અંગાર મહાસાગરની જેવો,

અનંત નમ્ર મંડળનો દેશ;

ઉપા અને સધ્ધાનાં વાદળ,

સમન્વત્તાં શાં અનુપમ વેધ;

સૂર્યતણું સામ્રાજ્ય વીશાળ:

ઉનાળે વરસે અંગાર. ૧

કપરાં બાલ રવિનાં કિરણ,

પ્રભાતમાંથી બાસે છે;

પવન તણી ઉની લુ વાયે,

સર્વ પ્રાણીઓ ત્રાસે છે;

પરસેવો છુટે ચોંધાર:

ઉનાળે વરસે અંગાર. ૩

નદી તળાવે પાણી ખુદ્યાં,

મુકાચો વાડીનો ફાલ;

આશાવાદી ખેડૂત તોયે,

ઢાંકે ઢળ ખેતર મોત્તર:

આશ્રયસ્થ અમૃત સ્તવનાર:

ઉનાળે વરસે અંગાર. ૫

રજનીકરનાં શાંત રસ્મિમાં,

જગ સર્વ અધોગ કરે;

પ્રાતઃકાળે શીતળ વાયુ,

મુદ્રાળી નીંદરને ભરે;

આળસ આવે અપરંપાર:

ઉનાળે વરસે અંગાર. ૭

વસંતના દિવસો વીત્યા ને,

વીત્યો કુદરતનો તે ખેલ;

વૃક્ષ મહીં રસકમ્પ મુકાયાં,

પુષ્પ તણી કરમાણી વેલ;

ઉગ્ર થયો માર્તંડ અપાર:

ઉનાળે વરસે અંગાર. ૨

ધોમ ધખ્યો મધ્યાહ્ન તણો ને,

વગડામાં વંટાળે ચક્રે;

રણમાં રેતીના ઢગ તપતા,

પ્રવાસીઓ આશ્રમ ગોતે;

મૃગ મૃગજળ આશે ભમનાર:

ઉનાળે વરસે અંગાર. ૪

વૃક્ષો પર માળા બાંધી ને,

પક્ષીગણ મહિં લ'પાય;

ધેનુનાં ધણ ચરતાં યાત્રી,

પરંતની ખીરે સંતાપ.

મધુરા કોવલના ટટકાર:

ઉનાળે વરસે અંગાર. ૬

દિવસ તણી લાંબી ધડીઓમાં,

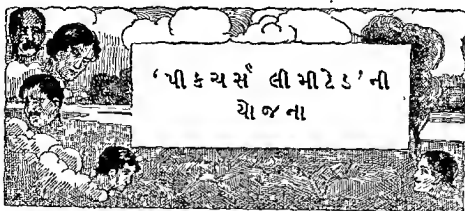
ભરાઈ સદુ ધરમાં ખેત્રે;

શીતળ જળને મધુરાં ફળના,

આરવાદે અંતર વીલસે;

જન મેવે નીત ચીનોપચાર:

ઉનાળે વરસે અંગાર. ૮

‘પી ક ચ સ’ લી મી ટેડ’ની ચોજના

લેખક :

રા. નાગરદાસ પટેલ

ચિત્રકાર :

રા. કલાનિધિ

ધી શુનીવર્સલ કવિતા મેન્સુફેકચરીંગ કંપનીનું કામ બરાબર સફળ નહોં થવાથી પંડિતજી એકાદ સારા ધંધાની શોધમાં હતા તેવામાંજ તેમને એકાદ એવો ધંધો જડી આવવાની તેમણે મને ખબર આપી. બીજો દિવસે તેઓ મને મળવા આવ્યા સારે કહે: ‘નટવર! આજકાલ સચિત્ર માસિકો વધી પડ્યાં છે અને ચિત્રકારો ઘટી પડ્યા છે. સારા સારા ચિત્રકારોને ઈંદ્રરાજએ સ્વર્ગમાં ચિત્રકળાનું આદર્શ માસિક કાઢવાનું હોવાથી બોલાવી લીધા છે અને તેથી હમણાં હમણાં શુજરાતમાં ચિત્રકારનું બજાર તેજ છે.

લેખકને લેખ માટે કલમ કે ટાંક ધસી નાખે અથવા ઇન્ડીપેનની સોનાની અણી નાખે તોએ તેને સાઠી કે ટાળના ખચ જોશુંએ કાઢ નથી આપતું પણ ચિત્રકારને તો સારા જેવું મહેનતાણું મળે છે માટે આપણે એ ધંધામાં પડીએ તો સારું.”

એતો એમનું લાપણુ લંબાવ્યે રાખત પણ મારી ધીરજ ખુટવાથી મેં પુછ્યું: “પણ આપણને ચિત્રકલાનું જ્ઞાનજ ક્યાં છે?”

‘અરે લલા માણસ! જ્ઞાનની-જરૂરજ ક્યાં છે! એના હું ધણા સહેલા-રસ્તા બતાવી શકું એમ છું, કલાનિપૂણુ ન હોવા છતાંએ એનું ખપ પુરતું જ્ઞાન આપણને છે અને પછી ધંધો કરીયું એટલે ધીરે ધીરે શીખી લઈશું.”

“પણ એમ ગમે તેવાં ચિત્રો ચીતરે આપણને કેમ પાસવરો? આપણાં ચિત્રોનો ઉકાવ પણ થવો જોઈએને?”

“એ બાબતની એ મેં ગોઠવણુ કરી રાખી છે. હમેશાં ગાલ જથાબંધ તૈઆર થાય તો લાવમાં સરસ પડે ને ખપત ઝાઝી થાય. આપણે એની વ્યવસ્થા રાખીશું કે માલ પુરુષજ તૈઆર થઈ શકે અને ગમે તેટલા ઝાડર હોય પણ જોતજોતાંમાંજ આપણે તેને

પહોંચી વળીશું. આપણી કંપની આપણે લીમીટેડ કરીશું એટલે તેમાં ખોટ આવે તોએ ઝાઝી હરકત નહીં પડે. લીમીટેડ કંપનીના કાયદાનું મને સારું જ્ઞાન છે અને તેની આંદીધુંદી પણ મને બરાબર ખબર છે. વખત આવે સારા ચિત્રકારોને આપણે-રાખી લઇશું.”

એમ કહી પંડિતજીએ તેમની આખીએ થોળના મને સમજાવવા માંડી.

“જેને નટવર! આપણે હાફટોન બ્લોક બને એવાં ફોટો ચિત્રો, શરૂઆતમાં નહીં દોરી શકીએ પણ લાઇન ડીઝાઇન તો થોડાબંધ દોરી શકીશું, અને લાઇન ડીઝાઇન તથા સ્ટીરીઓનો ઉકાવ બહુજ છે.”

“આપણે જાતજાતના રંગરના આડી અવળી લીટીઓ દોરાય એવા સીક્કા રાખીશું અને તેની મદદથી બહુજ થોડા-સમયમાં આખુ ચિત્ર તૈયાર કરીશું. એક-પાન છાપવાને જે રીતે જુદા જુદા અક્ષરો ગોઠવીને છપાય છે તેજ રીતે આપણે ચિત્રોના એવાજ ટાઇપ બનાવીશું અને તે જોઇએ તે રીતે ગોઠવી છાપીને ચિત્ર તેમજ-બ્લોક તૈયાર કરી આપીશું. આપણે-બ્લોક પણ આ રીતે સસ્તામાં દબ શકીશું કારણકે આપણી આ રીતે નવી હોઇ તેનું આપણે પેટંટ લઇ રાખીશું.”

“આમ બીન હરીફ હોઇ સસ્તામાં સસ્તે ભાવે લાઇન બ્લોક વેચીશું. આપણને પણ

તે મોંઘા ભાવે નહીં પડે. આપણે હેડ ઓફીસ મુંબઈમાં અને બ્રાંચ ઓફીસ-અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ ને કલકત્તા રાખીશું, એટલે ત્યાં ત્યાંના સચિત્ર માસિકકારોને ચિત્રે દોરાવવા કે બ્લોક કરાવવા દૂર નહ બંધ પડે. વડોદરાની બ્રાંચ હમાણું નહીં ખોલીએ કારણ કે ત્યાં માલનો ઉકાવ હમણું ઝાઝો નહીં થાય.”

“એક ચિત્ર તૈયાર કરવામાં આ નવી શોધથી અર્ધા કલાકથી વધારે વખત નહીં લાગે. બ્લોક તો આગળથીજ અન્યો હશે એટલે તેથી તો (વળી) માસિકકારોને ઘણીજ સગવડ મળશે.”

“નાક (વલાણુ) ના આવી રીતે ત્રણસો ટાઇપ થશે. કાનના બસોપાંચ, હાથના બે હજાર, આંખના આઠસોએસી, એવી રીતે જેટલો મોટો શરીરનો ભાગ અને જેટલાં તેનાં વલણુ તેટલા ટાઇપ તેના થશે. અને તે એવી રીતે ગોઠવાયા રહેશે કે કાણુના સોમા ભાગમાં જોઇતો ભાગ શોધી શકાશે. બનશે તો આપણે-આગળ ઉપર લાઇનો ટાઇપ કે મોનો ટાઇપ* જેવી ગોઠવણુ પણ કરીશું અને એ યંત્રોમાં આપણા આ ટાઇપ તૈયાર થાય એવી પણ શોધ કરીશું.”

“કારટુન્સ આપણે જાતજાતનાં તૈયાર રાખીશું. જેવી જે પ્રસંગે-જરૂરીઆત તેવું તે પ્રસંગે ગોઠવી આપીશું. કારટુન્સનો આપણો સંગ્રહ હોટ્ટસ્થાનમાં પ્રથમ પકિનનો હશે.

[વધુ મટિ જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૭]

* લાઇનો ટાઇપ અને મોનો ટાઇપ એ એવાં યંત્રો છે કે જેમાં સીસાનો ગરમ રસ એક બાજુ રાખવામાં આવે છે અને તેને ટાઇપસાઈટર જેટલો જાળમાં જોડતા અક્ષરો પોતાની મેજે-તૈયાર થઈ રીતસર કંપોઝ થાય છે. બધી ક્રિયા યંત્રથીજ થાય છે. લાઇનો ટાઇપમાં આખી લીટીઓની લીટી-ઓજ તૈયાર થાય છે ત્યારે મોનોટાઇપમાં ફરક એક છુટો તૈયાર થઈ બરાબર ગોઠવાઈ જાય છે. ‘ટાઇપસ’ કે ‘ઈન્ડિયન ટેલી પ્રેસ’ના છાપખાનમાં આ બેજ યંત્રો જોઈ શકાશે.

પરિવર્તન

લેખક :

રા. શાંતિનાથ કૃપાશંકર
મહેતા

ચિત્રકાર :

રા. હરિલાલ ત્રિવેદી

૧૯૭૩-૭૪

યુવાનની આંખમાં આંસુ હતાં. શોકાગ્રિથી તેનું હૃદય પ્રજ્વળી રહ્યું હતું. તેનું શરીર સુકા લાકડાની જેમ વૃક્ષની ઓથે સ્થિર હતું. અમાવાસ્યાની રાત્રિ હતી, અને સ્થામ ધનરાજ ખુખાર કરતો હતો. પવન મુસવાટા મારી રાત્રિને વિશેષ ભયંકર બનાવતો હતો. ભયથી શીઆળો આર્તનાદ કરી જંગલને ધ્રુજવતાં હતાં. યુવાનની પાસે શખ હતું. મૃત મુંદરીના મુખને વિદ્યુક્ષતા પ્રકાશિત કરી યુવાનને સ્વન કરવા શ્રેયણ કરી રહી હતી. હૃદયમાં કુમો ભરાઈ આવવાથી તે ધ્રુમકેધુરકે રહી પડ્યો.

શખનું મસ્તક ખોળામાં લીધું. ચમકતી વીજળીના પ્રકાશમાં તે સ્ત્રીનું મુખ જોઈ રહેતો હતો. મુખ ઉપર હાથ ફેરવતી વખતે તેની પૂર્વ સ્મૃતિ સજીવન થઈ ફરફરતા વાળોમાં હાથ ધાલીને તે ગાંડલી માંક બકવા લાગ્યો.

“સંસારના તાપથી હું બળી જળી રહ્યો હતો, તેમાં તું મને ચંદન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ હતી. મારા અધેકારમય જીવનમાં તું દીપિકારૂપ હતી, પ્રિયે! મારા જેવા નિર્ધનને તે વધુ અવૃત્ત રાખ્યો.”

તરતજ દૂરથી ખંડખંડાટ યતો સંભળાયો. રાત્રી પશુ ધારી તેના હાથ તરત કમર ઉપર બાંધેલી તલવાર ઉપર ગયો. ફરી વીજળીનો ચમકારો થયો, અને દૂર દિશિ ફેકે છે તો

સામે કોઈ માણસ આવતું જણાયું. આવે સમયે કોણ આવે માની તેને ભૂતપ્રેતનો વહેમ ગયો. શખના રક્ષણાર્થે તે આવ્યેત થઈને ઉભો રહ્યો; દૂરથી આવનારને તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “કોણ એ?”

“મનુષ્ય.”

યુવાન હજી શકિત હતો.

“નહીં, નહીં તું ભૂતપ્રેત હશે. તું આ મુંદરીને લેવા આવેલ હશે. પણ હું સ્વપ્નિય યુવ-તને એમ વશ થાઉં? બોલ, કોણ છે?”

સામે માણસ ખંડખંડાટ કર્યો. હસવામાં નિર્ભયતા સ્પષ્ટ તરવરતી હતી.

“મૂખ માણસ! ભૂતપ્રેતને પણ વશ કરી શકે એવો હું મનુષ્ય છું. તારું સ્વન સાંભળી અહીં આવ્યો છું.”

સામે માણસ દૂર સ્થિર ઉભો હતો.

“શપથ ખા, કે હું મનુષ્ય છું.”

“શપથ લઉં છું કે હું મનુષ્ય છું.”

યુવાને તલવાર ખાન કરી; તેના હૃદયને આશ્વાસન મળ્યું. આવી રાત્રિમાં કવખતે પોતાને સાથી મળ્યો જાણી તેને શાંતિ થઈ. આવનારને તેણે પાસે બોલાવ્યો.

ફરીને વીજળીનો ચમકારો થયો, અને જુએ છે તો તેની સામે જટાધારી જુદા સાધુ ઉભો હતો. યુવાન તરત તેના ચરણમાં પડ્યો. યોગીએ જુદા હાથ તેના મસ્તક ઉપર પ્રેમથી ફેરવ્યો

“એટા ! મારી ઝુંપડીનું આતિથ્ય સ્વીકારીશ?”

“મહારાજ, આ દશામાં!”

“હા, ત્યાં તને શાંતિ મળશે. તારા અમિત મગજને આસ્વાસન મળશે.”

“શાંતિ ? શાંતિ મારા નશીબમાંજ નથી, તો તમે ક્યાંથી આપવાના ! બાલપણમાં માતાપિતાના મૃત્યુએ અશાંતિની બેટ આપી. અભારે યુવાવસ્થામાં આ સુંદરીએ મને સળગતા દાવાનગમાં મુક્યો. મારે માટે જીવતર નથી; મારે માટે મૃત્યુ નથી.”

યોગી ફરીને દર્યા.

“એટા ! તે બધી વાત પછી પણ આ અધાર રાત્રિમાં શયન સાથે એકલા રહેવું સત્રાગન નથી. સવારે તારા મનમાં આવે તેમ કરજે.”

યુવાને દા કહી. શયને બાંધે નાખી તે યોગીની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. વટવૃક્ષ નીચે યોગીની કુટિર હતી. શાંતિએ ત્યાં વાસ કર્યો હતો. શયને અંદર લાવી, દાર બંધ કરી બંન જણ્યું અંદર એકા. એકના મોઢા ઉપર અવિચલ શાંતિ હતી, બીજાના મોઢા ઉપર દુઃખની છાયા તરવરતી હતી.

“ક્ષત્રિય છતાં નિર્જલ કેમ ? વત્સ ! તારે માથે દજી અનેક કર્તવ્ય છે.

“હવે કર્તવ્યની સમાપ્તિજ જણ્યો. મહારાજ ! મારી ગંભીરતા મારું ઔદય આજે દીનતાના સ્વરૂપમાં ફરી જન્મ છે; મારો રોહ મને રમશાનને આર્ચીગવા કહે છે.”

“પણ તું માને છે એટલી આપત્તિ તારા ઉપર નથી. મૃત્યુ એજ ચિરઃ શાંતિ નથી. તારી આ સ્થિતિ ક્યાંથી ?”

મહારાજ ! મારો ભુતકાળ મને સાંભરે છે. હું જ્યારે બાલક હતો ત્યારે મારાં માત-

પિતા ઇશ્વરેન્દ્રને આધીન બની પરલોકમાં ગયાં. હું નિરાધાર બન્યો. કુટુંબમાં પાલનદાર કોઈ નહીં. રખડો રખડો કલિંગરાજની રાજધાનીમાં આવ્યો. તાંજે ધર્મશાળામાં જુઓ મુનેસો; સવારે માગતાં માગતાં ભૂમિનાથ મૂર્તિકારને ત્યાં આવ્યો. તેણે મને કહ્યું: “એટા ! અહીં રહીશ ? તું કંઈ જાતનો છે ?”

મેં કહ્યું: “હું ક્ષત્રિય છું. વખાનો માર્યો ભટકું છું.”

મેં રહેવા ખુશી જણવી. તે મને પુત્રવત્ રાખવા લાગ્યા. દિવસો વીત્યા તેમ તેમ મૂર્તિઓ બનાવવાના કામમાં હું પ્રવીણ બનવા લાગ્યો. મને ધંધા કરતાં કળા ઉપર વધારે રોષ હતો. આથી મારી ખ્યાતિ વિશેષ થવા લાગી. ભગવાન શુદ્ધનાં અને તે સમયની રિવાજે દર્શાવનારાં પુતળાંઓથી મેં કોંકોને મુગ્ધ કરી નાખ્યા.

ગિદુમારને ભગવાન શુદ્ધ ઉપદેશ આવે છે, એવી જાનની મૂર્તિઓ જ્યારે મેં બનાવી, ત્યારે તેની ખ્યાતિ ટેક મહારાજના અંતઃપુર સુધી પહોંચી. મહારાણીશ્રી અને કુમારિકા મૃણાલિની તેના દર્શનાર્થે આવ્યાં. બધાં દર્શન કરી પાસેના ઉદ્યાનમાં ફરતાં હતાં. કુમારી મૃણાલિની બધાથી છુટાં પડી, મૂર્તિઓ પાસે આવીને ફરી વંદન કરવા લાગ્યાં. તેમની આંખો સજલ બની હતી, અને ભાવબીના સ્વરે ભગવાન શુદ્ધને દર્શન દેવા વીનવી રહ્યાં હતાં. હું ફરતો ફરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. મારા તરફ જોઈ રાજકુમારીએ વિનયભર્યા સ્વરે કહ્યું: “આ મૂર્તિઓ આપશે ? ને કહેશે તે પિતાજી પાસેથી અપાવીશ.”

મેં દા કહી. તેઓ મૂર્તિઓ લઈ ગયાં; પણ સાથે, સાથેજ મારા ઉપર એક એવી જાતની છાયા મુકી ગયાં કે, મને ખાતર ન પડી કે આ શું થાય છે.

દિવસો વીત્યા. અને અમારો મેલાપ મૂર્તિઓ લેવાના નિમિત્તે ગરુ પશ્યત થવા

છે અને લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે એવા વિચારે મને આશ્ચર્યમાં નાખ્યો. અમે બંને શુદ્ધ દનાં, છતાં લોકાપવાદનો મય સમીપ લાગ્યો. છેવટે અમે અંધ બનીને આ ઉપાય અજમાવ્યો. રાત્રિ જંગલમાં ગાળવાની હોવાથી જન ઉપર આસન કરી તેને મેં સુવાડી.

રાત્રીનારોના રમણ મારા તેની આજો સમય બનતી અને હથીઆદે નીચે પડી જતાં.

લાગ્યો. મારાં સિદ્ધાન્તો આગળ નહીં પણ મિથ્યા પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ

એક વખત તેમણે મારા પાન પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. મારા પાનના નિવૃત્તિ આગે કે, તેના ઉપર સમુદાયના ગ્રેમ રાખે

થોડી વારે તેને સંપર્ક થયો. છેવટે મારી આ નિયતિ બની. મહારાજ! વિધિની કૃત આપણાથી જાણી શકાય છે?

હી યુવાન ફરીને રાંધ્યો તેના મોઢા ઉપર અશ્રુમંદુઓ ફરીને જવાયાં. યોગી

આત્માસન આપી તેને શાંત કરવા લાગ્યા. માલ ઉપર આવેલાં આંસુ પ્રેમથી લોહાવા લાગ્યા.

“પુત્ર ! દેહ ક્ષણભંગુર છે.”

યોગીની સૌમ્ય મુદ્રા અને મુખ ઉપર વાતસલ્યભાવ જોઇ કીર્તિચંદ્રનું હૃદય હૃદય શાંત થયું. ધીમેધીમે તે સ્વસ્થ થયો.

૨

કુખી ગએલો સૂર્ય તરતો તરતો બદાર આવ્યો. વૃક્ષ પરનાં અશ્રુચિંદુઓ ધીમેધીમે સુકાઇ જવા લાગ્યાં. પર્વતરાજની પુત્રી સરિતા, પિતા અને સંબંધીના વિયોગે ઝીણા સ્વરે રદન કરવા લાગી. કીનારા ઉપર ઉભેલાં પ્રિય સખા જેવાં વૃક્ષોને આહીંગી આગળ પાછળ જોની તે દોડવા લાગી. યોગી પોતાની દૃષ્ટિ સ્થિર કરી કુદરતની સુંદરતાનું સોલ્કંદ પાન કરવા લાગ્યા. તે બોલ્યા : “આ દૃશ્ય કેવું છે ?”

“બહુજ મધુર છે.”

“પણ વત્સ ! આ વૃક્ષો કાળાંતરે પડી જશે, અને તેને સ્થાને વેરાન દશે. ઉએલો સૂર્ય આથમી જશે. અને આ વહેતી સરિતાને સ્થાને કાંકરા ઉડતા દશે. પુત્ર ! સર્વની છેવટે આવીજ દશા છે.”

કીર્તિચંદ્ર ગંભીર બની ગયો. સજ્જન નયને બોલ્યો : “મારો ઉદ્ધાર શાથી ? સંસાર ત્યાગવાથી કે તેની ધુરીમાં જોડાવાથી ?”

“બેટા, તું હજી આસક્તિની જૂઠ્ઠાકા ઉપર છે. તારે માટે સંસાર ત્યાગ એ ભુલની દશા મળ્યા. હજી તારી પ્રિય મૂર્તિ તારા અંતર-માંથી ખસી નથી; બોલ, ખરી વાત કે નહીં ?”

“હા, મહારાજ.”

“ત્યારે તારો ત્યાગ એ ‘ત્યાગ’ શાનો ? તારું મન અત્યારે તું ખીજ દિશામાં વાળ.

તારે માથે હજી અનેક કર્તવ્ય છે. આ શબ લઇ તારા મહારાજ પાસે દાનવ થા. પુત્રી વિયોગથી તેનું અંતઃકરણ દુઃખી થતું દશે. સૌથી પ્રથમ તું એને શાંતિ આપ. તારા અશ્વરાધની તેની પાસે ક્ષમા માગ. તેનું દયાળુ અંતર તને જરૂર ક્ષમા આપશે. ત્યાર પછી તને એમ જણાય કે, જગતમાં સેવા ધર્મ દરેક પ્રકારે સાધી શકાય છે, તો તે પ્રમાણે વર્તજે, મારો આશીર્વાદ છે.”

યોગીએ બને દાય ઉંચા કર્યા. કીર્તિચંદ્રની આંખો ભીની થઇ. નમન કરી, શબને બોળામાં લઇ, ઘોડા ઉપર બેસી તેણે પ્રણામ આરંભ્યું.

મહારાજ પણ અશ્રુપૂર્ણ નયને પુત્રીના આગમનની વાટ જોતા હતા. મૃત્યાસિનીને તેમણે કોઇ દિવસ કઠોર સ્વરે બોલાવી ન હતી. પણ રાજધર્મ બળવલો એ તેમને મન પ્રથમ કર્તવ્ય હતું. તેમના ઉમ રાજધર્મથી ખીનેજ બંને જણ ગુપ્ત રીતે નાહાં હતાં.

પણ જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે, કીર્તિચંદ્ર આવે છે, ત્યારે તેમના હૃદયનો પાર ન રહ્યો. તેમને જણાયું કે, પોતે કર્તવ્યમાં શિથિલ થાય છે છતાં પણ પુત્રી પ્રેમ પાસે તે બધું ક્ષમ્ય જણાવા લાગ્યું.

મધ્માન્દ હતો. લાવિ પ્રમાણે સૂર્યદેવ ઉઝ બન્યા હતા. મહારાજ હર્ષબેદ મિશ્રિત સ્થિતિમાં આતુરતાથી બેઠા હતા.

કીર્તિચંદ્રે રાજદરબારમાં પ્રવેશ કર્યો. મહારાજ સામા આવ્યા. પાસે આવીને જુએ છે તો રાજકુમારીનું શબ તેજ મારતું હતું.

મહારાજ કપાળે દાય દઇ બેસી ગયા. તેમને બધું ફરતું જણાયું. કીર્તિચંદ્ર ઘોડા ઉપરથી ઉતરી ચ્વાન વદને મહારાજને

ખીજનં નેત્રો અને સાદી 'તું'

૭૭૭૭૭૭૭૭

લેખક:

રા. 'કુસમાકર'

૭૭૭૭

ખીજનં નેત્રો ઝારી અમર રસ લાવણ્ય ઝરતી,
યુવા ઉઘાને શી નવલ કળીઓ ડાકી રહતી;
કદિ કંપે તારો અઝણી કુંળી તંત્રી વિલસતી,
પરિકંપે થોડી પ્રણય પ્રસન્ને સુપ્રભ મીડી.
વહે એ તો વેગે સ્વિરરમદા મોવન તણું,
ધડી ભ્રમિ નર્તે રસિક દ્રવ એ મિષ્ટ શમણું;
સદાનો કેદી છું અલકલટ પાશે તવ પ્રિયે !
ધડી વજ્રોકરી સજડ કુમળી સાંકળ છટે ?
અહો આંશુ સ્થામા નયન મધુરે પદ્મ લસવી,
યુવારાણીએ નયનરચના અમૃત કુળી;
સ્મૃતિએ હોયે છે મધુર સ્મરવ્યાપાર પ્રિય હો !
કુસોની શાખાએ તવરચિત કુંળે કલરવો.
સખી વીત્યાં વર્ષો સ્મર ઉચિત સદુ મિષ્ટ ધટના,
દર્તા કાંતિ ભોકતા નયન પ્રિય તે અન્ય રચના;
દીવાલો કુદી એ ખજાણી ગઇ ઇશ્યું કદતો,
નવીનાધારામાં હૃદય રસ ચાલ્યો ઉર જશે !
સ્વયં સ્ફુરેલી તે ઉર રસવિચિ ક્યાં સખી ગઇ ?
સુખાવેદો ચારુ મૃદુ મુખ કળી ઉડી સુરભિ;
કુંચી તારા સાદા પ્રણયતણી તલકાળ ઉઘડે,
પ્રિયે ! હારો સર્વે મમ ઉર તણાં ધન્ય મળ તે.

જાહેન માયા

(હાસ્યરસપ્રધાન ત્રિઅક્ત નાટક)

લેખક:

અધ્યાપક ખુશાલ તલકરી શાહ
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

ચિત્રકાર:

રા. શિવરાવ સજ્જપ,
એ. એમ

મુખ્ય પાત્રો

પુરુષવર્ગ

અંબાલાલ શેઠ... ... અમદાવાદમાં રહેતા મુંબાઈના એક ગાંધીવેલ્લખામાં ગરકાવ થઈલા
વિધુર ધનાઢ્ય.
નરોત્તમદાસ ... ... અંબાલાલ શેઠનો જમાઈ, મધુરીનો વર.
સારાલાઈ ... ... અંબાલાલ શેઠનો તદ્દન યુરોપીઅન થઈ ગયેલો પુત્ર
મોહનદાસ ... ... નરોત્તમદાસનો બાલમિત્ર.
જીવરાજ ... ... અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ, નરોત્તમનો સહાન્યાસી.
સરદાર હીરાસિંહ ... ... પંજાબનો એક અગ્રેસર તાલુકદાર.
શીવાય નાનાલાલ કવિ, રવોદ્રનાથ ટાગોર, સી. એફ. એ. ડૂઝ, મોહનદાસ ગાંધી.
અનુપરાય ભોખીઓ.

સ્ત્રીવર્ગ

માયાવતી... ... અંબાલાલશેઠની બહેન-કવિકલાધેલી ભાંમિની.
મધુરી ... ... અંબાલાલશેઠની મોટી દીકરી, નરોત્તમની પત્ની.
પુષ્પા ... ... તેની નાની બહેન.
નોકર, ચાકર ક્ષત્રાદિ.

ગાંધીબ્રજ શેઠ અંબાલાલના અંગણમાં અનુ બોલીએ પ્રેક્ષકને ગાંધીજી, ટાગોર અને કવિ નાનાલાલની પ્રતિમાઓ સંબંધી વિગત જણાવી રહ્યા છે. તેટલામાં શેઠને પુત્ર સારાભાઈ ને પારીસમાં ઝવેરીની પેટીમાં મેનેજર તરીકે કામ કરે છે તે આવી પહોંચે છે, અને પોતાની નાની બહેન પુષ્પા સાથે વાતો કરી ચિતાની પોતાના તરફ ફેરી જતી છે તે જણાવ પ્રયાસ કરે છે, અને મધુરી અને નરોત્તમના જીવનકલહની વાતચીત કરી પોતાની મહત્તાનાં બહાળાં ફુકી, ગ્રુમ રહેવા ત્યાંથી ચાલ્યા જાય છે. અંબાલાલ પુષ્પા સાથે પ્રેક્ષકના પોતાના તરફના સારા નરસા વિચારો મટે વાતચીત કરે છે ત્યાં પ્રેક્ષકાથી કંઠાળેલી માયાવતી ખીજવા-એકી આવે છે. વચમાં પ્રેક્ષકો આવતાં પુષ્પા ગમરાઈને ચાલી જાય છે, અને પાછળથી નરોત્તમ પણ હરકેરાઈને આવે છે અને માયાવતી અને નરોત્તમ બંને અંબાલાલ સાથે પ્રદર્શનથી યતા પ્રેક્ષકના કંઠાળા બાબત રસમંદી ચર્ચા કરે છે; છતાં અંબાલાલ પોતાની હાલતને ડોળ ઊઠાડે નથી, એટલામાં જીવરાજ વેલ આવે છે. જીવરાજની ઋણમાં નરોત્તમ અંબાલાલ તથા માયાવતીની પ્રજ્ઞાસિંચેને પ્રબળ રીતે દ્વંધિક કરે છે અને જીવરાજ સદિત ચાલ્યા જાય છે. એટલામાં ગાંધીજી તથા રવિબાલુને વિરોધી હીરાસિંહ આવતાં તેમની વચ્ચે કેટલોક વાદવિવાદ થતાં અંતે તે ખીજાને ચાલ્યા જાય છે. પુષ્પા ને મધુરી હાસ્ય-વિનોદ કરતાં હોય છે ત્યાં નરોત્તમ આવે છે, પુષ્પા જાય છે અને નરોત્તમ મધુરીને પરસ્પરની પ્રજ્ઞાચર્ચા દ્વંધ કરવા સમજાવે છે, પણ વિચારની વિકલ્પતા પડતાં મધુરી નરોત્તમને તિરસ્કારી પુષ્પા સાથે ફરવા ચાલી જાય છે, એટલામાં નરોત્તમની જુનો મિત્ર મોહન વિશ્વની યાત્રા કરતો આવી તેને મળે છે એની વાત-ચીતમાં નરોત્તમ તેને પોતાની જીવનની વાત કહેવા માંડે છે. તેમાં મધુરી તથા ટાગોર સંબંધી કેટલીક વાતચીત ચાલે છે. એટલામાં ટાગોરને પત્ર તથા ફેરિ આવતાં નરોત્તમ ખીજાય છે. ઉપર મોહનની પ્રુબોધી બંને મધુરીને વશ કરવાની માર્મિક પેરવી રહે છે. અંબાલાલ સદ્ગુણ બહારથી ફરીને આવે છે. અને ટોચ કરી કુતેલો નરોત્તમ આગસ મરડી બેઠો યાય છે. તે અરસામાં ટાગોરરૂપે મોહનની અચાનક પદ-રામળી યાય છે. ટાગોર-મોહનની આર્થ અને આંત્રમિશ્રિત પદ્ધતિએ આગતાસ્વગતા શરૂ થાય છે. નરોત્તમ પણ તેમાં ભાગ લે છે. જમણ પહેલાં નરોત્તમ અને ટાગોર-મોહન-પોતાના કીસ્સાને કેમ પાર યાડતા તે સંબંધી ચર્ચા કરે છે ત્યાં પુષ્પા આવી નરોત્તમને આરોગ્ય બુલનમાં કે રહી જતી ખાલીએ ચોધવાલું કરે છે. નરોત્તમ જોવા જાય છે. પુષ્પા અને ટાગોર-મોહન-એકલાં પડતાં સૌંદર્ય કાને કહેવું, કેમ ચારખતુ વગેરે વાતચીત કરે છે. તેમાં પુષ્પાનાં ફાઈ-માયાવતી આવે છે અને પુષ્પા ભોજનખંડમાં જાય છે. ટાગોર-મોહન-માયાવતી અને નરોત્તમ વગેરે વચ્ચે સૌંદર્ય વીરો વધુ ચર્ચા ચાલે છે. થોડીવારમાં સર્વે ભોજનશુદ્ધમાં જમવા બેસે છે. જમનાં જમતાં લલિત કલા ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. જમણ પુરું કરી સર્વે આરામશુદ્ધમાં મુખવાસ લેવા બેસે છે. અર્ધી અસહકાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પચ્ચવિધ બંધિધારને લગતી સામાન્ય ચર્ચા ચાલે છે. અંબાલાલ શેઠ વાદવિવાદમાં નહીં પહોંચી રાકવાથી કંઠાળા બાપમાં ફરવા જાય છે. થોડી વારે સંજીતને જાહેરો શરૂ થાય છે. સંજીતના વાતવરણથી ઉત્પન્ન થએલા મૌનથી માયાવતી કંઠાળે છે અને તે તોડે છે. ત્યારબાદ કાન્ય અને તેના અર્થ ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. વળી પાણું સંજીત શરૂ થાય છે. અંતે કૃતિની સ્વતંત્રતા ઉપર સંવાદ થતાં નરોત્તમ મોહન સાથે ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા જાય છે અને સા સમય થતાં લીખરાય છે. ખીજો દિવસે સવારમાં મોહન અને નરોત્તમ મળે છે. અને હવે બાપ કેમ પાર પાડતી તે વીરો વિચાર કરે છે. નરોત્તમના સસરા ઉપર બરોબર દુમસો કરવા મોહનને શીખામણ આપી નરોત્તમ ચાલ્યા જાય છે ત્યાં પુષ્પા આવે છે અને પુષ્પા તથા મોહન વચ્ચે સી પ્રુબના સંબંધ છે અને પ્રતેત્વની વીરો સંવાદ યાય છે. મોહનના કે પ્રુબવિશ્વાસ્યો વાચોથી પુષ્પા કેદિન ચર્ચ ચાલી જાય છે. ત્યાં નરોત્તમ આવે છે અને વગી પાણું ટાગોર-કામજુ ફર કરવા બપોર થયો આરંભવા મોહનને ખુબ ડોષી ઠેકાણે કરે છે. નરોત્તમ મોહનને ટાગોર ચીતમ ફુકે

મોહન માયા

(હાસ્યરસપ્રધાન ત્રિઅક્ત નાટક)

લેખક:

અધ્યાપક ખુશાલ તલકરી શાહ
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

—૬૬૬૬૬—

ચિત્રકાર:

શ. શિવરાવ સજ્જપ,

એ. એમ

મુખ્ય પાત્રો

—:૦:—

પુરુષવર્ગ

અ'બાલાલ રોહ... ... અમદાવાદમાં રહેતા મુંબાઈના એક ગાંધીધેણછામાં ગરકાવ થએલા
વિધુર ધનાઢ્ય.
નરોત્તમદાસ ... ... અ'બાલાલ રોહનો જમાઈ, મધુરીનો વર.
સારાલાઈ ... ... અ'બાલાલ રોહનો તદ્દન ધુરેખીઅન યદ ગએલો પુત્ર
મોહનદાસ ... ... નરોત્તમદાસનો બાલમિત્ર.
જીવરાજ ... ... અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ, નરોત્તમનો સહાધ્યાસી.
મરદાર હીરાસિંહ ... ... પંજાબનો એક અએસર તાબુકદાર.
શીવાય નાનાલાલ કવિ, રવોદ્રનાથ ટાગોર, સી. એફ. એફ. મોહનદાસ ગાંધી.
અનુપરાય ભોમીઓ.

સ્ત્રીવર્ગ

માયાવતી... ... અ'બાલાલરોહની બહેન—કવિલાલેલી ભાંભિની.
મધુરી ... ... અ'બાલાલરોહની મોટી દીકરી, નરોત્તમની પત્ની.
પુષ્પા ... ... તેની નાની બહેન.
નોકર, ચાકર ક્ષત્રાદિ.

પુષ્પા

આએ કેમ બને ?

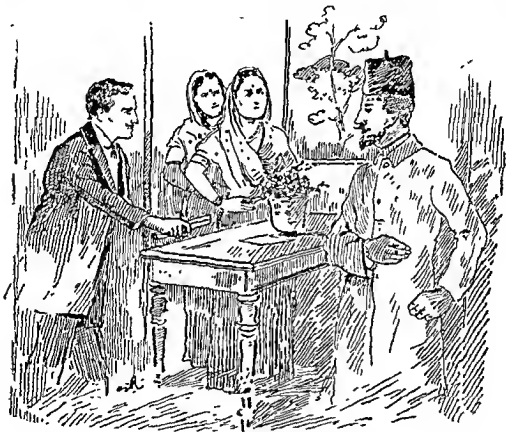
મોહન

[ઉત્તર સ્વરૂપે આરોપ ટાળવા સજ્જ થાય છે.] બીલકુલ નહીં ! મને એ વિચારજ નથી આવ્યા, સ્વપ્ને પણ અપરિચિત

મધુરી

હમણાંજ આપે કહ્યુંને ?

અર્થ ઉઠાવ્યો હશે. સુવર્ણ દેવનો હું પુત્રરી હોઈજ કેમ શકું ? મારા નેટલી એ કુદ્ર વાસનાને બીજો કોણ ધીક્કારે છે ? આપણા જમાનાની આ પ્રચલિત નબળાઈ મેં અકસ્મ મનોવ્યથાએ પ્રત્યક્ષ કરી હશે, તો સાથે તેની સામે મેં અખંડ યંત્ર ઉઠાવ્યું છે; છુમ્મલ યુદ્ધ આદ્યું છે. જમાનો ભલે પૈસાને જાણે અને તેની પરવા નથી, કીંમત નથી;

હું તો માત્ર આ વતમાનપત્ર લેવા આવ્યો હતો. તે લઈ આ ચાલ્યો.

મોહન

તમારી ગેઃસમજ થઈ હશે ?

મધુરી

પણ.....

મોહન

અથવા તો મારું વાક્યોનો અણુધાર્યો

છત્તા નથી, અગત્ય નથી.

મધુરી

[વિસ્મય ચક્રિત અભ્યવ્યક્તિના ઉદ્ગાર નથી ગ્રહી શકતી] આ શું ?

મોહન

તમે ત્રી ચાહો તો ભલેને તમારા ચાટામાં,

રસ્તામાં, મેડીમાં મંદિરમાં સુવર્ણ દેવની પધરામણી કરે ભારે તેની ભક્તિ નથી કરવી. તમે ભલે સૌ મને અધર્મી સમજી મારી અવજા કરો; મને ધુળ નાજો, સમાજ બહાર કરો. મને તેની ખીક નથી, પરવા નથી, ચિંતા નથી. જમાનામાં જડાઇ ગએલા આ કુષમ, કુદેવની અનિષ્ટ ભક્તિ સામે એકલો પણ હું સુદ્ધ ચાલુ રાખીશ; અને તેમાં પરિણામે નહીં માથું કે નહીં આપું રાતભાર દયા કે ક્ષમા.

પુષ્પા

[આનંદ ઊર્મિમાં] સાંભળ, સાંભળ મધુ બહેન!

મોહન

સોનું સમાજને સડાવે છે, વજુસાંવે છે. હું તેના પ્રતિનારૂપ પ્રેમ દેવની નવીન ભક્તિ આદરીશ અને પ્રવર્તાવીશ. કારણ પ્રેમજ સર્વથા પતિત પાવક છે, પ્રેમજ કેવળ ઉત્તેજક, ઉદ્ધામક છે. પૃથ્વીની તમામ ખજાનાનો હું ખુશીથી-માખુશીથી મધુરીના એક સ્મિત કે પુષ્પાના પરાગ માટે ત્યાગ કરી પ્રેમ ભક્તિમાં લીન થઇશ

નરોત્તમ

[હવે રહી શકતો નથી. કોષમાં પાધરો થઇ આગળ આવે છે. મેજ પર પડેલું એક પત્ર લેવાને બહાને] શાહબાણ, કવિરાજ! ખુબ કહી!

મોહન

[વળી મુંઝાણો] નરોત્તમ ભાઈ!

નરોત્તમ

[કોષનો કટાક્ષ] મધુરીનું સ્મિત કેટલી કીમતમા.....

મોહન

હું તો-હું તો-મધુરા એક સ્મિતની વાત કરતો હતો.....

નરોત્તમ

એમ કે? હું તો અહીં ઉભો રહી આપના અપૂર્વ ભાષણ શ્રવણ કરવાનો લહાવો લેતાં લેતાં એક શબ્દ પણ સુકચો નથી અને મારા સાંભળવા સુખ્ય તો “મધુરીના એક સ્મિત માટે.”

મધુરી

[ઉભળાં રોકતો નથી] જરા.....

નરોત્તમ

[સાંભળતોજ નથી] ગભરાશો નહીં. તમારા આ અપૂર્વ વાર્તાલાપને આડે આવવા ખીલકુલ ઇચ્છા નથી. કવિરાજના વક્તવ્યને ખીલવવાને પુર અવકાશ આપવા ખુશી છું. હું તો માત્ર આ વર્તમાનપત્ર લેવા આવ્યો હતો [પત્ર ઉપાડે છે] તે લઇ આ ચાલ્યો. [જાય છે.]

પુષ્પા

[મધુરીને ઢળવેથી] નરોત્તમભાઈ ખુબજ ખીમવા છે રખેને બધું ધુળધાણી કરી દે! [નરોત્તમને સમજાવવા એ પણ જાય છે.]

મોહન

[પુનઃ સાવધ] ખરેખર, તમારો વર પણ કાંઈ અજબ આત્મ આદમી છે!

મધુરી

[હવે તેની સામે સુદૃઢપણે યાય છે.] નાહ. એમાં જરાએ અજાયબીનું કારણ નથી; એને સ્વાભાવિક અદેખાઇ આવી છે.

મોહન

[અડખડાટ હસે છે] અદેખાઈ! એ તો આંધ્યાને પણ દેખાય તેવડી મોટી છે. ગઈ કાલે જોયું નહીં? એક અક્ષર તમને કહું તો એ બળી જળી રાખ થતો હતો.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૬૫]

ક
લા
અને
ધ
મ

લેખક:

રા. હરિપ્રસાદ ત્રજરાય દેસાઈ

ચિત્રકાર:

રા. દત્તાત્રેય

એમ. એ.

ચિત્રકાર શરમ્બંદ ઉકીલના એક ચિત્રમાં મંદિર ઉપર મોર બેઠો છે. મંદિર આંધ્ર અને જીર્ણ લાગે છે પણ મોર ચક્રચકિત રંગોથી શોભતો અને આકર્ષક છે. મારા સમજવા પ્રમાણે ચિત્રકારનો આ ચિત્ર દોરવામાં એક ગંભીર હેતુ છે; તે એ કે જ્યારે ધર્મ પોતાનું કાર્ય બળવવામાં મંદ પડે છે ત્યારે કલા એને વેગ આપે છે, ધર્મનાં સત્યો જ્યારે જીર્ણ અને અરપષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે કલા એને તાજાં અને આકર્ષક કરી આપે છે.

આમ કલા ધર્મનાં શિખર પર બેસવા યોગ્ય છે. એની સહચરી કે દાસી નથી પણ એના માથાનો મુગટ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કે ધર્મોચારી જે ઉપદેશ આપે છે તે ધણી વાર શુષ્ક અને ભારે હોય

છે. સંગીત, સાહિત્ય અને કલાથી એ ઉપદેશમાં મીઠાશ આવે છે, હૃદય પર સહજ અસર કરવાની તાકાત આવે છે અને ભાર જઈ એમાં કુલો જેવી પ્રામણ્યતા આવે છે. કાવ્યમાં ઉપદેશ તો હોય છે. કલામાં પણ અંતર્ગત ઉદ્દેશ ધણી વાર હોય છે પણ એ ઉદ્દેશ કે ઉપદેશ—“કાતાસમ”—ત્રી જેવી કામલતાથી અને સ્ત્રી જેવા પ્રેમથી યુક્તિપુરઃસર અપાય છે.

ધર્મને કલાથી ખીવાની કું જરૂર નથી અને કત્તા પણ ધર્મનું જે જીવન કાર્ય છે તે શીવાય બીજા કામમાં પડવા સર્જાએલી નથી.

કલાનો દુરુપયોગ ખુબ થયો છે અને ઇદ્રિવેલવ કે અધમ મોજશોખનું સાધન એને બનાવવામાં આવી છે એ વાત ખરી છે પરંતુ એ વાંક કલાનો નથી. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન.

અને વિજ્ઞાનનો પણ દુરુપયોગ થયો છે. જ્ઞાન-માર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ જેવા શુદ્ધ અને પ્રેમભાવને પોષનારા ધર્મોની મનુષ્યોને હાથે જે અધોગતિ કરવામાં આવી છે તે જાણ્યા છતાં આપણે જેમ એ વિજ્ઞાન, જ્ઞાન માર્ગ, તત્ત્વજ્ઞાન કે ભક્તિ માર્ગને વગોવતા નથી, એમજ કલાનો દુરુપયોગ થાય છે તેથી કલાને આપણે નિરુપયોગી કે અવગણ્યના પાત્ર તો નહીં ગણવી જોઈએ.

આ વિચાર અત્યારે રજૂ કરવા હું પ્રેરાયો તેનું એક કારણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર, મારા મિત્ર કિશોરલાલ મશરૂવાળાના સંગીત, સાહિત્ય અને કલા વીરોના વિચારો છે. “સાબરમતી” ના ત્રીજા વર્ષના અંક પેઢેલા અને બીજામાં એ પ્રસિદ્ધ થયા છે. એ કહે છે:—

“આને ગુજરાતમાં ન્યાંત્યાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાની જાપાસના થતી હું જોઈ છું.” “જ્યાં એ રાષ્ટ્રનો માણુ છે” એવું એક પાટીડું સત્યાગૃહ આશ્રમના એ વણાટ મંદિરના દ્વારે લગાડેલું છે. અને સંગીતની જાપાસના તો ત્યાંથીજ ગુજરાતમાં શરૂ થઈ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ભર્તૃહરિએ, સાહિત્ય, સંગીત અને કલા વિહીન મનુષ્યને પશુથી એ નપાવટ ગણ્યો છે; એક શ્રુતિ રસનેજ પ્રજ્ઞારૂપે વણવે છે; આટલા જળરજસ્ત આધારો હોવા છતાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલા મનુષ્યને પૂર્ણતા સમીપ પહોંચાડે છે એમ માનવાનો હું ઇન્કાર કરું છું.

એમ તો કશીએ વસ્તુ પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન ન હોવાથી (રસનો અર્થ સાહિત્ય, સંગીત અને જ્ઞાને પોષનારી શક્તિ કરીને) રસો વૈસઃ એ વાક્યને હું ખોટું નથી કહી શકતો; છતાં મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે મનુષ્ય જન્મની પૂર્ણતાએ જે જાપાસના પહોંચાડી શકે, અને જેના વડે સમગ્ર પ્રજાનું કલ્યાણ થાય તે સાહિત્ય સંગીત અને જ્ઞાની જાપાસના નહીં.....
...દૃશ્યમાં આલતાં ઉદાત્ત મન્યને પરિણામે સ્વાભાવિક રાગબદ્ધ કે તાલબદ્ધ સાથે રાખેલો ઉત્તરો

નીજે તેમાં રહેલું સંગીત હું ક્ષમ્ય માનું છું. કેવળ વૈજ્ઞાનિક રોધને માટે એ સંગીતમાં રહેલા સ્વરોનો અભ્યાસ ક્ષમ્ય માનું છું; પણ અર્થને ઊઠી દબને કે ગોણું કરીને જે કેવળ સ્વરોની કસરત કરવામાં આવે છે, તેથી માનવ જાતિના વિકાસમાં કશી મદદ મળે છે એમ મારા સમજાવમાં આવતું નથી. જ્ઞાને પણ હું એટલુંજ મર્યાદિત સ્થાન આપું છું. જેટલી જ્ઞા કર્મમાં કુશળતા આપવાવાળી છે, એટલીજ જ્ઞા મનુષ્યત્વના વિકાસ માટે આવશ્યક છે; એથી વધુ આડંબર એ એને મનુષ્યજીવનના ક્ષેત્રથી વિમુખ કરવાવાળી છે.....જેમ કરકસર અને પરિશ્રમમાં સમૃદ્ધિનો માણુ રહેલો છે અને ઉપભોગમાં સમૃદ્ધિનો વ્યય છે તેમ ગીત, બાષા અને મનુરીની સાદાઈ અને વ્યવહારિપયોગિતામાં રાષ્ટ્રનો માણુ રહેલો છે અને સાહિત્ય, સંગીત અને જ્ઞાનો-વિકાસ કહો કે વિકાસ કહો એમાં રાષ્ટ્રના માણુના વ્યયની શરૂઆત થાય છે.”

× × સાહિત્ય, સંગીત અને જ્ઞામાં કેં મૌલિક વસ્તુ હોય, તેાપણ તે ભોળની વસ્તુએ છે; નિવૃત્તિકાળે, ન્યારે જગતમાં કોઈ દુઃખી માણુની સેવા કરવાને અવકાશ નહીં રહ્યો હોય ત્યારે આપણે કદાચ એનો ઉપભોગ કરીશું. હું તો આજે જેટું હું કે યુવાવસ્થાની જરૂરીમાં પોપેલી અનેક સુખોની અને ભોળોના આરામોને નિષ્કૃષ્ટણે ઉઠી નાખવામાંજ આપણા પુરુષાર્થ રહેલો છે એને પોષવામાં નહીં.”

ઉપરના વિચારો ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર (રચરહાર)ના છે, છતાં સુભાગ્યે મહાવિદ્યાલય સાહિત્ય, સંગીત અને કલાનું પૂજક છે. એના નવા મકાનના મુખ્ય દ્વારે જને આણુએ પથ્થરોમાં સુંદર જળીઓ કોતરેલી છે; વિદ્યાલયના વર્ગો શરૂ થાય તે પહેલાં ઉત્તમ સંગીત સાથે રોજ પ્રાર્થના થાય છે; અને વાર તહેવારે થતા તમામ મેલાવડા સંગીત વગર શરૂ નથી થતા. ચિત્ર પ્રદર્શનો વર્ષો વર્ષ થાય છે અને સાહિત્યના ખાસ વર્ગો ઉપરાંત વિદ્યાલયની પુસ્તકશાળામાં

નવલકથાઓ, કાવ્યો અને કલાનાં ઉત્તમ પુસ્તકો ૩૦,૦૦૦ રૂપીઆની કીંમતનાં છે. કુલ, પાન, ધૂપ વગેરે વારંવાર વપરાય છે અને નાટ્ય પ્રયોગો પણ અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ મળીને વર્ષમાં એકાદ વાર કરે છે.

વિદ્યાલયમાં રાજપ્રકરણ, સાહિત્ય, ભાષા વેપાર, આર્ય વિદ્યા મંદિરો ઉપરાંત ખીજ કોઇ સરકારી વિદ્યાલયમાં નથી એવું લલિત-કલા મંદિર છે; અને એમાં ચિત્રવિદ્યા અને સંગીતના વિષયો ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાય છે. આ ઉપરાંત મીઠાન (ઇટલી) જઇ આવેલા શ્રીયુત કોઠારેએ મુંબાઇ માં એક કલાબુલન કાઢ્યું છે તેમાં શિલ્પ, ચિત્રવિદ્યા, મૂર્તિવિધાન વગેરે વિષયો શીખવવામાં આવે છે. આ કલાબુલન યુજરાત વિદ્યાપીઠે સ્વીકાર્યું છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે મહામાત્રના વિચારો એમના અંગત છે. વિદ્યાપીઠની શિક્ષણ નીતિ સાથે એને કે અંબધ નથી. તેમ છતાં એ વિચારોમાં રહેલા દોષો આપણે તપાસીશું.

મનુષ્યનો વિકાસ શાથી થાય છે? પૂર્ણતા સમીપ એ કેવી રીતે પહોંચે? જે કેળવણી એની અંદર રહેલું તત્ત્વ બહાર કાઢી આપે તેને ખરી કેળવણી કહેવાય છે; તો કેળવણીમાં મુખ્ય કંઈક કંઈક બાબતો એ કામ કરે છે તે આપણે જોવાનું.

બાળક અમુક સંસ્કારો લઇને જન્મે છે. ઈન્દ્રિયો વડે એ જગત્ લુએ છે; અવલોકન, સ્મરણ, મનન, નિદિધાસન દ્વારા એ શુદ્ધ કેળવે છે; નિશ્ચયો કરે છે; એને કામનાઓ હોય છે. શુભ અને અશુભ કામનાઓ, એને તારવવી પડે છે. સદ્વૃત્તિ' કંઈ અને અસદ્

વૃત્તિ કંઈ એ એને સમજવું પડે છે. અંતર્યામી ઝોળખવો પડે છે. અંતર્યામીના હુકમો કેવા હોય છે તે એને સમજવું પડે છે અને એ હુકમો પ્રમાણેજ વર્તન રાખવું જોઈએ એવા નિશ્ચયો કરવા પડે છે. ધૃત્તાસક્તિ અને નિશ્ચય બળ પર એની કૃતોદ્ધ કે પરાજયનો આધાર હોય છે.

એને લાગણીઓ હોય છે. દર્પ, શોક, કામ, ક્રોધ, પ્રેમ, તિરસ્કાર છત્યાદિ એ સૌને વચ્ચારવાને રાખી, વિવેક પુરઃસર મર્યાદિત કરી એને જીવન વ્યતિત કરવાનું હોય છે. ભક્તિ, રત્નેદ, દયા વગેરે પ્રેમનાં જીદાંજીદાં સ્વરૂપો ખીજવી એને હૃદય ઉત્તર કરવું પડે છે; શરીર નીરોગી રાખી, બળવાન બનાવી, મનને એકાગ્રતા શીખવી, અવલોકન, શ્રવણ, વાચન, મનન નિદિધાસન વગેરે દ્વારા શુદ્ધિ બળ મેળવી લાગણીઓને પ્રેમથી પોષવાની છે. અંતર્યામીને ઝોળખવાનો છે. શરીર મન, શુદ્ધિ અને હૃદયને પોતપોતાના ધર્મ બરાબર અભ્યવવાની સ્થિતિમાં મૂકી આપે અને સદાચારનો અભ્યાસ પાડે તે સાચો ગુરુ. એક ગુરુથી આ કાર્ય થતું નથી. અનેક ગુરુઓ, સંતસમાગમ, ભક્તિ, ઉપાસના વગેરેની મદદ વડે ચિત્ત શુદ્ધિ થાય છે. અને કોઇ પણ શાળા કે પાઠશાળા સમગ્ર પ્રવલ્નો વડે વિદ્યાર્થીઓમાં આટલું કરી આપે તે એને પૂર્ણતાના માર્ગે વિકાસની દિશાએજ ચડાવે છે એમ સમજવું.

સાહિત્યમાં ભાષા, ઇતિહાસ, નવલકથા કાવ્ય, જીવન ચરિત્રો, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન છત્યાદિ હાય છે. જે દેશમાં આ વસ્તુઓ વિશેષ તે દેશમાં પ્રજાને ઉત્તરિનાં સાધન વિપુલ છે. ન્યા ભાષા નિર્બંધ અને સાહિત્ય થોડું લાંબા પ્રજાને કે બાળકોને વિકાસનાં સાધન અધુરું.

કેવળ, મુળ સત્યો “વહ્ય સત્ય જગ નિમિત્ત” કે “વાવો તેવું લણો અને કરો તેવું પામો;” એવાં સત્યો તો આંગળીને ઘેરે ગણાવી જઈએ એટલાંજે હોય છે; પરંતુ એટલાં, તમામ પ્રજા મોઢે કરી જાય કે સમજ જાય એથી મનુષ્ય સ્વભાવની નાના-વિધ વિચિત્રતાઓને પહોંચી શકાતું નથી. મેરી કોરેલી જેવી સાહિત્ય ભક્ત “સોરોઝ એફ સેતાન” લખે છે અથવા તો મહા કવિ ગીટી જેવા “ફેસ્ટ” જેવાં કાવ્યનાટકો થોળે છે સારે તો પાપ વૃત્તિમાં ફસાતાથી શી અધમતા; અને “જીરતાં નરક” એ કવું તેની જેવી છાપ હૃદય પર પડે છે એવી ખીગ્ન કરાથી નથી પડતી.

“કુદરતમાં પ્રભુનાં દર્શન થાય છે” એવું સાદુ સત્ય કદાપિ સહજ યાદ રહી શકે પરંતુ એનો તાદરશ ચીતાર તો કવિ નરસિંહરાવ જેવા—

મધુર કસુમ વીશે ગમે સુંદરા,

કોઈકે મુદ્દમહા, કયા મનોહરા...

દત્તાત્રિ ગાય ત્યારે જેવો થાય તેવો સાદી સરળ વાણીના ઉદ્દગારથી નજ યદ્ય શકે.

આમ હોવાથી નવલકથાકાર, કવિ કે નાટકકાર જેવાં કલાપાત્રોની જો ગુજરાતમાં જ્યાં ત્યાં ઉપાસના થતી હોય તો એ દેશનું સુહાગ્ય છે, દુર્ભાગ્ય નથી.

સંગીત સ્વાભાવિક હોય તો ભાઈ મશરુ વાળા એને ક્ષમ્ય માને છે. એટલે એ પ્રવૃત્તિને એ માફ કરવા જેવી કહે છે. બાકી યુતો તો ખરોજ, વળી કેવળ સ્વરોની કસરત એટલે વારંવાર, લેવાતા આલાપો માનવજાતિના વિકાસમાં કેજ મદદ નથી કરતા એમ એ કહે છે.

હવે ઉસ્તાદો ધણી વાર પોતાની હેંશી-આંરી બતાવવાં આલાપો લે છે એનો તો મને

એ દીપમાળા ઉપર હીચો મુકવા જાય છે.

પણ કંટાળો છે; પરંતુ અલવરના ઉત્તમ ગાયક અસાજંદાખાને, ગદ્ય સંગીત પરિપક્વ વખતે અમદાવાદમાં ગળાની જે અદ્ભુત શક્તિ બતાવી હતી તે જો કે સભામાં હાસ્યાસ્પદ લાગી છતાં હું માનું છું કે કેવળ પુરુષ પ્રયત્નથી કંઠની કેળવણી શું પરાક્રમ કરી શકે છે તે જોવાનું એ ઉત્તમ સાધન થઈ પડ્યા હતા. વળી આલાપોની કેવળ અર્થ વગરની ધુન પણ કેટલીક વાર કોઈ અવર્ણનીય સુખનો અનુભવ કરાવે છે. પ્લેટો કહે છે કે “સંગીત એ નીતિનો બોધ કરે છે. જડ જગતનો એ પ્રાણ છે; એ મનનો વેગ વધારે છે; અને કદપનાને પાંખો આપે છે. દીલગીરીને દૂર કરવાનું એ જાદુ છે. તમામ વસ્તુમાં એ જીવ મુકે છે એટલુંજ નહીં પણ સર્વેને તેજસ્વી બનાવે છે. સુનિયમનું સંગીત એ તત્ત્વ છે અને જે કે’ સારું છે, ન્યાયવાળું છે અને સુંદર છે એ સર્વેની તરફ સંગીત આપણને ખેંચી જાય છે.”

પ્રભુ સાથે યોગ કરવામાં જ્ઞાન, લક્ષિત અને કર્મ માગે ક્ષેત્રમંદ નીવડવા છે; પરંતુ એ સૌ માગમાં પોતાનું કાર્ય સરળ થાય તે માટે સંગીતની પુષ્કળ મદદ લેવામાં આવી છે. મંદિરોમાં જે સંગીત હોય છે તેને કેવળ

ગાયનાચાંચોનાં સંગીતની પણ મનોમય સૃષ્ટિઓ મનાય છે.

આથી સંગીતની પ્રવૃત્તિ માફ કરવા લાયક નહીં પણ વિપકાગક પ્રવૃત્તિ છે. એ કલ્પના શક્તિને ઉત્તેજક, લક્ષિત રસની પોષક અને સૌંદર્ય નારાયણનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરાવનારી છે.

આથી ગુજરાત સંગીતની કપાસના કરવા લાગ્યું હોય તો એ પણ એનું સુલાગ્ય છે.

હવે રહી કલા; લાવનામય સ્વરૂપોને યોગ દૃષ્ટિથી જોએલા મત્યોને-મૂર્તરૂપ આપનાં એ શિદ્ધીઓ, ચિત્રકારો અને સ્થાપતિગણનાં કામ છે. જે શાલ્પિયો, નટરાજની મૂર્તિ બનાવી છે એણે હીંદુ ધર્મની જેવી તેવી સેવા નથી બતાવી.

શિવનું આખું અંગ તાલમય તાડત નૃત્ય કરે છે પાશવ જ્ઞતિઓ સંપૂર્ણ કલ્પનામાં છે શુદ્ધ જ્ઞાન ચર્યાઓ કે મિથ્યા પાડિલ કે

મારે ઘેર અંધારું છે, હીરો મને આપી ને

વિકાસની સામગ્રી કહી શકાય એમ નથી.

બ્રહ્માનંદથી પણ સંગીતનો જ્ઞાનંદ અધિક છે. પ્રભુના જે સત્, ચિત્ અને જ્ઞાનંદ એવાં ત્રણ સ્વરૂપો છે તેમાં જ્ઞાનંદ સ્વરૂપનું સાક્ષાત્ દર્શન કરાવી, સંગીત જ્ઞાનંદમય પ્રભુ સાથે આપણો યોગ કરાવી આપે છે.

કેવળ મંદુર આજ્ઞાપો પણ કોઈ સંગીતમય સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે. રાજોનાં માનસિક ચિત્રો ઉત્પન્ન થાય છે. તેની હબીઓ પણ પ્રાચીન ચીતારાઓએ દોરી છે, એ ચિત્રો આમેલુજ છે કે નહીં તે વીશે મતભેદ દર્શાવી શકાય પણ બીચોવન કે વાગરૂ જેવા પશ્ચિમના

આવી મૂર્ખ રમીને તમે ક્યાં સુધી રમશો?

આડંબરી પણ સમારંભો પર વિજય મેળવી નોતો રાખ. એવો નાચ કરી રહ્યો છે કે જેનું અનુકરણ આપણે નાના નટોએ પણ કરવું જોઈએ. સૃષ્ટિના મહાન નિયમોને અનુકુળ રહી પ્રવૃત્તિ કરવી એજ આપણે પરમ ધર્મ છે. યિવનાં તમામ અંગો અતિશય ગતિમાન હોવા છતાં મોં પર પરમ શાંતિ, અને આનંદ છે. આપણે પણ પ્રવૃત્તિમાં એવીજ આંતરિક નિવૃત્તિ રાખી સંસારના સુખ દુઃખમાં સમભાવ રાખવો જોઈએ. સદૃશ આનંદ એ આપણો વારસો છે. પ્રવૃત્તિમાં પડવા છતાં એ ના ગુમાવવો જોઈએ.

આટલા આદર્શો સૂચન જે મુક્તિ કરે તે અર્થ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી ખરી કે નહીં એવો મવાલ ના પુછવો જોઈએ. એ અર્થમાં તો કદા તદ્દન નકામી છે. પરંતુ તેથી શું? ઉચ્ચ આદર્શોવાળો માણસ કે અર્થશાસ્ત્રની આજ્ઞામાં ઓછોજ રહેવા માગે છે?

“ગીતાંજલિ”માં, પેત્રી બાળા, દીપમાળા શણગારવા જતી તમે નથી જોઈ? એ દીપમાળા ઉપર દીવો મુકવા જાય છે. એકલવાયો જીવન એને પોતાના પરમાં દીવા વગર અંધારું છે માટે એ દીવો આપી દેવા વીનવે છે. બાળા કહે છે “નાના દીપ-માળા ઉપર સેંકડો દીવા ભરે રહ્યા. આ દીવો તો હું લાંબા મુકી આવીશ. તમારા ઘરમાં અંધારું છે પણ તમને તો એ નહીંજ આપું.”

વળી પાછી એજ બાળા આકાશને દીવો ધરવા જાય છે. પુવક પુછે છે: “આકાશમાં મણુએ તારા છે. બધાનું અજવાળું પણ અંધારી રાત્રે રસતો નથી દેખાડતું તો અંતરીઆળ તારો દીવો લટકશે, એનો શો હીસાજ છે?

અરે ઘેર અંધારું છે એ દીવો મને આપી દે.” બાળા નાજ કહે છે “તારા છે. રહ્યા. મારા આકાશ દીવાથી અજવાળું ભલે ના પડે. હું તો લાંબા લટકાવીશ. દીવો સુંદર દેખાય છે.”

ત્રીજી વાર પાછી એજ સૌદમ્યપૂર્ણક બાળા. પેલા રેડીયા પર રંગ કે ચિત્રો નહીં પાડવા દેનાર ભાઈ મદ્યસ્ત્રાણો જેવા ઉપયોગ તપાસનાર જીવનને મળે છે. આ વખતે એ પાડે એવોજ દીવો ગંગાજીના પાણીમાં વહેવડાવી દેવા નીકળી છે. “અરે! એવા નકામો દીવા ગંગામાં રાજ તરે છે! પવન, ને પાણીનાં તરંગોમાં તે એ ક્યાં સુધી ટકે? જરાક વારમાં એ હોસવાઈ જાય છે. આવી મૂખ રમતો તમે ક્યાં સુધી રમશો? ઘી નકામું જાય છે. ફાડીયું ફુખી જાય છે ને બત્તીનું રૂ ને એની જાળજની મેહેનત એ કરાનો તમને લોકોને કેમ હીસાજ નથી? મારા ઘરમાં અંધારું છે. અડધી રાત સુધી એ દીવો કદાચ બળશે ને મારી અંધારી ઝારડી ઉગ્મળશે. લક્ષી બાળા! એ દીવો મને આપી દો.”

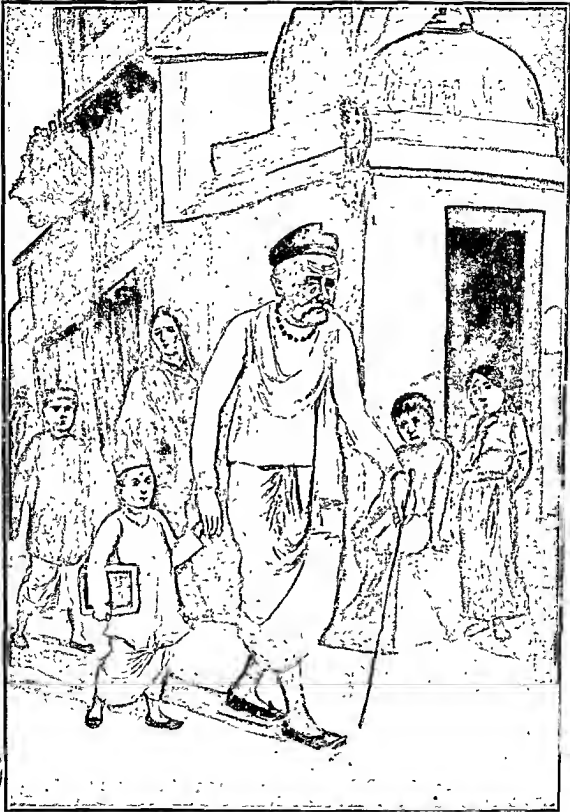
બાળા તો નાજ પાડે છે. એ કહે છે; “ના ના આ દીવો તો હું અંગજીમાંજ વહેવડાવીશ.”

અને હરહારમાં સુગંધી પુલો કરેલા પડીયા અને હજારો દીવા ગંગાજીમાં તરતા આજ પણ જેમણે જેવા છે તેમને પેલી બાળા “વ્યવહારોપયોગિતા” વગરની હોવા છતાં “કળાનો વિલાસ કહો કે વિકાસ કહો એમાં રાષ્ટ્રના પ્રાણનો વ્યય” કરતી કાણુ કહેશે!

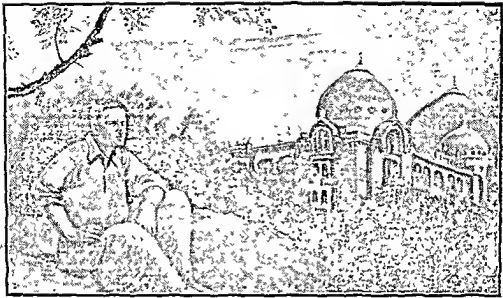

એક નિરાધાર મુંદરી એકાદ લપસણા ખરગ પર પથ્થરને ટેકવી લેતા છે.
કલા અને ધર્મ—

[૫૪ ૩૦૧.

મહેતાજીનો શિષ્ય પરનો પ્રેમ ઉભરાઈ ગયે; અને પોતાની મેળે આ આશારૂપક શિષ્યને ઘેરથી લેઈ ને સુકી આવવાનું કામ પોતે વડોરી સીધું.

સ્વ મ દ્ર ષ્ટ

લેખક:

રા કનૈયાલાલ બાણુકલાલ મુનશી,
બી. એ., એલએસ. બી., એડવોકેટ,
પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર:

શ્રીમાત્ પુરુષોત્તમ,
સબ્, સાહિત્ય મંસદ.

અને

રા. રવિશંકર રાવળ

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

પ્રકરણ પહેલું

આણંદના સ્ટેશન ઉપર મુંબઈના આગળ વેલીસ્ટર અને ધારાસભાના સભ્ય ના. જમશેદન-
લાલને તેમના આશ્રમિત્ર ને બાપિ વહેવાઈ રા. બ. પ્રમેદરાયનો મેળાપ થાય છે. તેઓ સાથે વડોદરા
જાય છે. રા. બ. પ્રમેદરાયનો પુત્ર સુદર્શન વડોદરા કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન
લાગી છે. તે અનેક સ્વપ્ના રચે છે. તેને મળવા તેઓ બંને કોલેજ રેસીડંસીમાં જાય છે. પરંતુ તે પો.
મિલના ભાષણમાં ગયા છે એટલે રા. બા. પ્રમેદરાય ત્યાં જાય છે અને ના. જમશેદનભાઈ તેમના સાળા
રામભાઈને ત્યાં રા. બ. ને અને સુદર્શનને જમવાનું નિમંત્રણ આપી જાય છે.

ચોથી વારે સુદર્શન આવે છે અને પિતા પુત્ર મળે છે. અને ચોથી વાર દેરાની પરિસ્થિતિ વીશે વિવાદ-
પ્રસ્ત થયાં ચાલે છે. અતિ રા. બ. સુદર્શનને લેઈ નામદારને તથા તેમના કુટુંબને-સુહૃદ્ધાનને, તેની
બાપિ પત્નીને—મળવા મઠિ રામભાઈને ત્યાં જવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શન ક્યવાતે મને, પોતાના મિત્રોને
રત્ને સમયસર આવવાનું કહી જાય છે.

પ્રકરણ પીઠું

રામભાઈને ત્યાં રાવબહાદુરની મોટલી દીકરી-સુલોચના—આજે તેને ભાવિ પતિ મળનાર આવનાર હોઈ તેના વિચાર કરતી બેઠી છે. મુખાષ્ટ વિના અન્ય કોણેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે તેને માન નથી; તેમાં એ પુરુષકપડિતો માટે તે જરાએ નહીં. સુદર્શનનો વિચાર આવતાં તે તેને 'મોચીયું' ગણી દસી કહે છે.

પ્રમોદરાય અને સુદર્શન ત્યાં આવી પહોંચે છે. વહીવટ કેટલાંક અગત્યનાં કામમાં રોકાય છે અને એક ખંડમાં સુદર્શન અને સુલોચના—ભાવિ વરવદ્—અતઃકાશી એકમેક સામે જોઈ રહ્યાં છે. આખરે સ્પષ્ટ વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. અને સુદર્શન સુલોચનાને પોતાનું જીવન ધ્યેય સમજાવતાં એકમેકનો પાટો નહીં ગોઠે અને તેની સાથે લગ્ન નહીં કરવાનું સુલોચના પ્રસિધ્ધિ વચન લે છે.

જન્મતાં જન્મતાં પ્રચલિત રામ્યનીતિ અને દેશસ્થિતિ વીરો વાર્તા વિનંદ શરૂ થાય છે. સુદર્શન અનિચ્છાએ એક બે પ્રત્નોના ઉત્તર આપે છે.

સાંજના રાવબહાદુર અને પ્રમોદરાય પોતપોતાને સ્થળે વઢાય થાય છે.

સુદર્શન છુટકારોનો દુઃખ ખેંચેતો પોતાની રૂમ ઉપર પાછો જાય છે. રસ્તામાં પોતાની સ્થિતિ વીરો વિચાર કરતાં કરતાં હોંદની સ્થિતિ વીરો વિચાર કરવા માંડે છે અને હોંદ દેવીની ભૂતિને રોવાની આજ્ઞા કરતી જુલે છે. થોડી વારે આ સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થઈ તેના મિત્રોને જાણ મળે છે અને તેના મિત્રમંડળ સાથે સાંકેતિક સ્થાને—જીમનાયના તળાવે—મળવા તૈયાર થાય છે.

(૬૨ આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩ ભું

—૧૯૨૦—

સંસ્કાર જાગૃતિ

૧

સુદર્શનની માનસિક સ્થિતિ સમજવા આશરે ૧૯-૨૦ વર્ષ પાછળ જવું જોઈએ.

જ્યારે પ્રમોદરાયને ઘેર સુદર્શન આવત્યો ત્યારે પિતા ને પુત્ર બનેનાં ભાવ્ય ઉપદ્રાં એમ મનવામાં આવતું હતું. પ્રમોદરાય જેવાના સદ્ભાવ્યનો ધોડો અધુરો હતો તે પુત્ર પ્રાપ્તિથી ભરોષ ગયો; અને સુદર્શનને પ્રમોદરાય જેવા પ્રતિષ્ઠિત હોદ્દાદાર જેવાનું પુત્રત્વ પ્રાપ્ત થયું.

આ સદ્ભાવ્યથી પિતા તો દરખાષ્ટ ગયા, પણ પુત્ર મળ્યો દરખાષ્ટો એમ શાગ્યું નહીં. મામાન્ય છોકરાં રડે તેટલું રડી, ઉભગરા કરે તેટલા ઉભગરા કરી ને પગે એટલું પગની તેજી સંસારમાત્રાની પહેલી મજલો

કાપવા માડી, પિના, માના, બદેન ને સર્ગાઓનાં અનેકવિધ લાડ ને વદાસંગો દીસાળ દોષ નહીં તેમ તેણે સાધારણ કોકાંઓના જીવનની પ્રણાલિકા તોડવાની ચોખ્ખી ના પાડી. અને છતાં એ બધા લાડ કરનારાંઓની નગરે આ પિરસ આદક િ અન્ય જેવી શક્તિ દેખાયા કરી.

જ્યારે તે ચાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેનું વિચિત્ર ગુણ આંબીર્ય છે એમ બધાને લાગવા માંડ્યું. રડવા કે તોડવા કરવાને બદલે કોઈ એસાડે ત્યાં બેસી રહી ચારે તરફ ડોળા ફેરવ્યા કરવામાં તેને જીવનની સાચકતા લાગતી જણાઈ. દાઢ કોટના જીર્ણને ડાળે એવું આંબીર્ય તેના કુમળા મુખ પર શીરાજતું જોઈ

સગાંવહાલાઓને ખાત્રી થઈ ગઈ કે આ કોઈ પુણ્યશાળી આત્મા હતીઆનું અવલોકન કરવા ઉતરી આવ્યો હતો.

ક્યે વર્ષે તેણે ધુટણીયાં કરવા માંડ્યાં, ક્યે વર્ષે તે વગર પડ્યે ચાલી શક્યો, ક્યે વર્ષે તેણે બોલવા માંડ્યું એ બધું સંબંધીઓના હૃદયમાં-કાતો હેતને લીધે કે કાંતો તે મોટા આચુસનો એકનો એક પુત્ર હતો તેમાં-કારણ ગયું. તે કેટલું ખાતો, કેટલું પીતો, કેટલું ઉપતો તે વગેરે સૂક્ષ્મ શારીરિક વિગતો ત દોરપટલની નર્સની અધાક ચીવટથી સંઘર્ષતાં; અને જેમ મહાદેવ દેસાઈ મહાત્મા માંધીજીની ગાંદગી વખતે તેમની એ વિગતો દેશમાં ફેલાવે છે તેમ અને તેવાજ રસથી તે ઝીણવટથી તેઓ તેને ન્યાતમાં ને સગામાં ફેલાવતાં.

બાળકે વધવા માંડ્યું; અને ઘણીજ નાની ઉંમરે, તેની જીવિતી તીક્ષ્ણતા પર આક્રીન થઈ તેને બાનુશંકર મહેતાજીની ગામડી નીશાળે પાટી પર પુના નાખનો કયો બાનુશંકર મહેતાજીનો શિષ્ય પર પ્રેમ દલગાજ ગયો; અને પોતાની મેળે આ આશારપદ શિષ્યને ધેરથી લઈ ને સુઢી આપવાનું કામ પોને વહેરી લીધું. મહેતાજીના ખીજ શિષ્યો આ નવા શિષ્યને અપાતા માન ત ક દર્ખાથી જોઈ રહ્યા, અને માંહોમાલ્ય દેવથી બચડતા લાગ્યા કે મહેતાજી સુદર્શનને ધેરથી એક સુઢીને ગદલે બે મઢી ચોખા મળે એ દાનતથી આ માન દેખાડતા હતા. બાનુશંકર મહેતાજીએ સાઠ વર્ષની છાંદગીમાં આખા ગામનાં છોકરાં-ઓના દાથ પર જે નિષ્પક્ષપાત રીતે સોટીઓ મારી ન્યાયવૃત્તિનો પુરાવો આપ્યો હતો ને જોતાં આ બચડાટ માત્ર દેવચીજ પ્રેરણો હતો એમાં કૈંપણ સંદેહ નરોતો.

પણ બાળકે તેની દર્મેશની તટસ્થતાથી કૈંપણ પક્ષપાત દેખાડ્યો નહીં. મહેતાજીની નીસાળે જે આંક તે લખતો તે ભુલી જઈ, ઘેર આવી વાંચતાં શીખવાનો શોખ તેણે કેળવવા માંડ્યો. થોડા વખતમાં તેનો એ શોખ એટલો વધી ગયો કે પ્રમોદરાયે તેને મહેતાજીની શાળામાંથી ઉકાડી, ઘેર મારતર રાખી લણવા માંડ્યો. આ સમયે સુદર્શનના મગજમાં ઉદ્ભવતા તરંગો તેણે આપેલી આશાઓને શોભાવે એવા હતા.

ત્યારે પ્રમોદરાય ધેરથી ઓપીસમાં જતા ત્યારે તે છાનોમાનો દીવાનખાનામાં આવી પોતાના પિતાની ખુરશી પર બેસી જતો. પક્ષ વારમાં તે ખુરશી સત્તાનું આસન થઈ જતી. ટેબલ પર પડેલા રેવેન્યુ ખાતાના તુમારના જુદાજુદા થોડકામાં રાખ્યો કચ્છપાથલ કરવાનાં રહસ્યો આવીને વસતાં. ત્યાં પડેલી સાત આઠ ખુરસી પર વૃદ્ધ ને બાહોશ મંત્રીઓ આવીને બેસી તેની આદાને માટે વાટ જોવા લાગતા. બોંય પર પડેલા બે ગાદીતકીઆ પર અગણિત મુત્સદીઓ ઉઠું લાકી કૈં ઘણીજ જરૂરી વસ્તુ લખાનખ કયો કરતા દેખાતા; બારણા આગળ પડેલા થોડામાં હારદોર સપેલી લાકડીઓ ચોકીદાર બની તેના હુકમની વાટ જોની હબી રહી જતી આ અધાનો અધાર તેના પર હતો. ઘણી વખત એ અધાને ચમકવવા તે પોતાની ખુરસી પર કુદતો-ને અધા લખ-ત્રસ્ત બની જોઈ રહેતા. તરત તે ઝેરથી પોતાની સુઢી ખુરસી પર ઠોકતો, ને અધા પાછા હતા તેવા કાપનિમઝે બની રહેતો.

ને સાંજના સીપાઇને લઈ 'સરકારી બાગ'નાં ફરવા જતો. ત્યાં જઈ સીપાઇને એક ખુણે બેસવાનું કહી, દાથમાં નેતરની નાની લાકડી લઈ તે એકઠો એક નિર્જન જગ્યા

પર જતો. તે ચારે તરફ ગવંધી નજર નાખતો. કાપેલા ધાસમાં અગણિત પાયદળ દેખાતું. પુલના છોડો ધોડાની પલટન થઈ જતી ને તેના પાંતરે પાંતરે અધીરા ધોડાઓની ડોક ઉઘી નીચી થતી. અને મોટા વૃક્ષોનું ગજરાજનું જીથ તેના માનમાં સુદો હલાવતું. સખત ને સત્તાશીલ નજરે તે બધા તરફ જોતો; અને એવામાં દુશ્મનના આક્રમણનો સંદેશ આવી પહોંચતો. ડાબા હાથના આંગળાના મ્યાનમાંથી, જમણે હાથે તે પોતાનું ખડ્ગ-નેતરની સોટી-કાઢતો ને તેનું બધું સૈન્ય દુશ્મનનો દોર દળવા તત્પર થઈ જતું.

તે ખડ્ગ લઈ ધુમતો. ચારે તરફ દુશ્મનો વીંટાઈ વળતા. તે અણુસાંભળેલી બહાદુરી દાખવતો; દ્રૃષ્ટિઓના બૂહોનો કચ્ચરધાણુ કરતો. ને ધવાઈ જતો, તેને લોહી નીકળતું. એક કરેણુના ઝાડ પર લાગેલું પુલ-હાથી પર સંતાઈ બેઠેલો દુશ્મન રાજ તેની નજરે પડતો. તે એક છલંગ મારી તેના તરફ કુદતો અને તરવારને એક ઝટકે એ પાપી રાજને હથેલી ધરણી પર પાડતો. તેના વિજય થતો;— અને સાંજના મંદ પવનમાં નીચાં વળતાં ઝાડ પાનો-હારી ગએલા દુશ્મનો-પ્રતિપાત કરતા. ધણી વાર પવન ન હોય તો હઠીલા દુશ્મનો નમવાની ના પાડતા. તે થોડી વાર વાટ જોતો. જો એટલામાં પવન આવે તો— કાષ્ટક વાર નિરાધાર દુશ્મનો નમવાનું દુરસ્ત ધારતા. નહીં તો—મરતા વેરીને મારતો નદી એ સૂત્ર યાદ કરી, અર્વિંદ શત્રુ છો ન નમે એમ કહી તે વિજયનું આદાર્ય દાખવતો.

નદી કીનારે ઉભા રહેતું તેને ધણું ગમતું. તે એકસો ચાંત ને દુર્ગ્ય ઉભો રહેતો. તરંગો ને તરંગોનાં પારમાં સૈન્ય તેના પર ચઢી આવતાં છતાં તેની પાસે આવવાને તે અસમર્થ

હતાં. તેની અદ્ભુત શક્તિથી તે અરૂપશ્ય' હતો. મોજાઓના નીબ્ધળ ધસારા તરફ તે તિરસ્કારથી દસતો.

ધણી વખતે દશે દિશાના રાજાઓ તેના પર સુલેદના સંદેશ પાઠવતા, અને તે મહેર-ખાનીની રાહે તેને સ્વીકારતો.

આમ દરરોજ કલાકોના કલાકો સુધી તે રોકાએલો રહેતો. આ બધી સત્તાનો, તે એકલો ધણી હતો છતાં તે વીશે કોઈ જાણતું નહોતું એ જોઈ તેને ધણો આનંદ પડતો. તે બીજા બધા તરફ અને ખાસ કરીને તેના સરખી ઉમ્મરના છોકરાઓ તરફ તદ્દન બેદરકાર હતો—એ બધા આમાંનું કશું જાણતાજ ન હતા.

ધીમેધીમે આ બધી સ્વપ્નસૃષ્ટિનું પ્રાપ્ત્ય વધતું ગયું. એના બાપ પડાવાલા સાથેજ આવતા; ગામના બોઠો તેને માનભેર મળવા આવતા તે રોજ અનેક તુમારો પર સહી કરી દુનીઆને ચલવતા. તે અને તેના બાપ ઉપરજ આખી દુનીઆ ચાલતી હતી એ તેને મન સ્પષ્ટ થતું જ ગયું.

૨

અમદાવાદમાં તેમજ પ્રમોદરામની જ્યાં નોકરી હતી ત્યાં સુદર્શનનાં ધર ચક્રલા આગળ હતાં; એટલે અને ડોકોણેથી બારીએ બેસી માણુભટ્ટ સાંભળી ચકાતો.

ગાગરીયો ભટ્ટ સુદર્શનને મન એક ન સમજાય એવી વ્યક્તિ હતી. તેને જ્ઞાન નહોતું કે તે એક ગરીબ ગામડીયો બ્રાહ્મણ હતો. તેને ખબર નહોતી કે તે એક પૈસો, ચપડી એઆ કે લાકડા માટે કયા કહેતો હતો. બેમાંથી એકને ખબર નો ક્યાંથીજ હોય કે એ માણુ અને એ ભટ્ટ ગત ગુજરાતમાં વિનોદ ને લોકકથા, પૌરાણિક જ્ઞાન, રાષ્ટ્રીય ને સાર્વકારિક

રિમા પ્રચારાનું અને સાચવવાનું એક દાન સાધન હતું; અને આજે મોઘાં વચકયા, પૌરાણિક સાહિત્ય, અને પ્રાથમિક ગ્રંથો આપણા મૂળ ગૌરવ સાથે જે મહાત્મ્ય નથી સધાવી શકતાં તે એક પૈસા ને પટ્ટી એખા માટે તે કયાકાર કરાવી શકેનો.

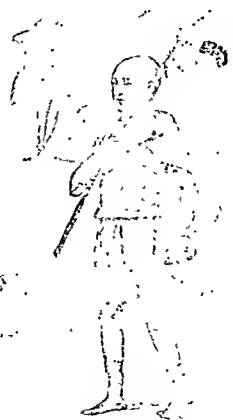
દેવ, દાનવને વીશેની તે વાત

સ્ત્રો હતો તે બધા જોડે તેને રંગત મૈત્રી હતી એ તો સ્પષ્ટ મનું હતું. અને કાષ્ઠ વખત મા મદાન પુરુષ મળે તો મેત્રી મહેરબાનીથી કેટલાક દેવ વીરો તે રાવણ જેવા એક દાનવ જોડે દોસ્તી બાંધી લેતા હતા તેને પણ મળે મેત્રી તેને હોંસ હતી.

દરેક રાતના છેક લાડુ મટના લાડુ નક્કી થાય અને કેલ્લી આરતી થાય ત્યાં સુધી સુદર્શન કથા સાંભળ્યા કરતો. સાંભળતાં, સાંભળતાં ભટનો બવાજ સર્જક શક્તિના ઘોષ જેવા બની જતો મુવ, પ્રહ્લાદ ને પરશુરામ; ઐર્ષ, સજર ને ભગીરથ; વિશ્વામિત્ર, રામ ને રાવણ; બીજમ, દ્રોણ ને કણ્વ; કૃષ્ણ, બીમ ને અર્જુન-નિઃશીમ ને ત્રાસદાયક મહાતાવાજા જીવંત મહાત્માઓ- નિર્જીવ પૃથિવીને સજીવ કરવા નીકળી પડતા; અને તેમનાં વિજયી પરાક્રમેથી માણુના રણકારથી કંપાયમાન સૃષ્ટિ તેઓ વીરોને યોગ્ય બનાવી મુકતા. આ સૃષ્ટિ, કથા પુરી થતાં પણ, પુરી નહીં થતી. રાતે જ્યારે બધાં લૂંટી જતાં,

ત્યારે એ બધા સુદર્શનનેજ સમગ્ર એમ પોતાનાં સાદસો ચાલુ રાખતા. અને સવારે સૂઈને પ્રકાશ વ્યવહાર જીવન આરંભતો ત્યારે પણ એ પરાક્રમે-સુદર્શનજ લુપ્ત અને સાંભળે એમ- થયાજ કરતાં.

ધણી વાર પોતાનાં કમય, રથજ ને

સુદર્શન પ્રહારી યથા.

એતિહાસિક સ્થાન છોડી આ બધા ભેગા આવતા; અને સુદર્શનને તેમની પ્રીતિ ને વિશ્વાસ- નું પાત્ર બનાવી, એની આગળ પોતાનાં દીક્ર બોલતા. મુવ તો એનો મિત્ર હતો. પ્રહ્લાદ અગ્નિથી તપતા સ્તંભને બેઠતાં પહેલાં તેની પાસે પ્રેરણા માગતો. પરશુરામ સહજાજીનનો

પર જતો. તે ચારે તરફ ગર્વથી નજર નાખતો. કાપેલા ઘાસમાં અગણિત પાયદળ દેખાતું. કુલના છોડો ઘોડાની પલટન યથ જતી ને તેના પાંતરે પાંતરે અધીરા ઘોડાઓની ડોક ઉઘી નીચી થતી. અને મોટા વૃક્ષોનું ગળરાજનું જુથ તેના માનમાં સુઢો હલાવતું. સખત ને સત્તાશીલ નજરે તે બધા તરફ જોતો; અને એવામાં દુશ્મનના આક્રમણનો સંદેશ આવી પહોંચતો. ડાખા હાથના આંગળાના આનમાંથી, જમણે હાથે તે પોતાનું ખડ્ગ-નેતરની સોટી-કાઢતો ને તેનું બધું સૈન્ય દુશ્મનનો દોર દળવા તત્પર થઇ જતું.

તે ખડ્ગ લઇ ધુમનો. ચારે તરફ દુશ્મનો વીંટાઇ વળતા. તે આણસાંભળેલી બદાદુરી દાખવતો; દ્રેપીઓના વ્યૂહોનો કચ્ચરધાણુ કરતો. ને ધવાઇ જતો, તેને લોહી નીકળતુ. એક કરેણના ઝાડ પર લાગેલું કુલ-હાથી પર સંતાઇ બેઠેલો દુશ્મન રાજ તેની નજરે પડતો. તે એક જલંગ મારી તેના તરફ કુદતો અને તરવારનં એક ઝટકે એ પાપી રાજને હથેલી ધરણી પર પાડતો. તેનો વિજય થતો;— અને સાંજના મંદ પવનમાં નીચાં વળતાં ઝાડ પાનો-હારી ગએલા દુશ્મનો-પ્રણિપાત કરતા. ધણી વાર પવન ન હોય તો હડીલા દુશ્મનો નમવાની ના પાડતા. તે થોડી વાર વાટ જોતો. જો એટલામાં પવન આવે તો-કાકક વાર નિરાધાર દુશ્મનો નમવાનું દુરસ્ત ધારતા. નહીં તો-મરતા વેરીને મારતો નહીં એ સૂત્ર યાદ કરી, અર્વિષ્ઠ શત્રુ છો ન નમે એમ કહી તે વિજયનું આદર્શ દાખવતો.

નદી કીનારે ઉભા રહેતું તેનું ધણું ગમતું. તે એકલો શાંત ને દુર્ગમ ઉભો રહેતો. તરંગો ને તરંગોનાં પરકાં સૈન્ય તેના પર ચઢી આવતાં છતાં તેની પાસે આવવાને તે અસમર્થ

હતાં. તેની અદ્ભુત શક્તિથી તે અસ્પર્શ્ય હતો. મોગ્ગાઓના નીબ્ધળ ધસારા તરફ તે તિરસ્કારથી હસતો.

ધણી વખતે દશે દિશાના રાજાઓ તેના પર સુલેહના સંદેશ પાઠવતા, અને તે મહેર-બાનીની રાહે તેને સ્વીકારતો.

આમ દરેક કલાકોના કલાકો સુધી તે શેષાએલો રહેતો. આ બધી સત્તાનો, તે એકલો ધણી હતો છતાં તે વીરો કાષ્ટ દે જાણતું નહોતું એ જોઇ તેને ધણો આનંદ પડતો. તે ખીજ બધા તરફ અને ખાસ કરીને તેના સરખી ઉમ્મરના છોકરાઓ તરફ તદ્દન બેદરકાર હતો—એ બધા આમાંનું કશું જાણતાજ ન હતા.

ધીમેધીમે આ બધી સ્વપ્નસૃષ્ટિનું પ્રાજ્ઞ્ય વધતું ગયું. એના બાપ પરાવાલા સાથેજ આવતા; ગામના લોકો તેને માનભર મળવા આવતા તે રોજ અનેક તુમારો પર સહી કરી દુનીઆને ચક્રવર્તી. તે અને તેના બાપ ઉપરજ આખી દુનીઆ ચાલતી હતી એ તેને મન સ્પષ્ટ થતુજ ગયું.

૨

અમદાવાદમાં તેમજ પ્રમોદરાયની જ્યાં નોકરી હતી ત્યાં સુદર્શનનાં ધર ચકલા આમળ હતાં; એટલે અને કેકેણેથી બારીએ બેસી માણુબદ્ધ સાંભળી ચકતો.

ગાગરીયો બદ્ધ સુદર્શનને મન એક ન સમગ્ર્ય એવી વ્યક્તિ હતી. તેને જ્ઞાન નહોતું કે તે એક ગરીબ ગામડીયો જાણતુ હતો. તેને ખજર નહોતી કે તે એક પૈસો, ચપટી ચોખા કે લાડુ માટે કયા કહેતો હતો. બેમાંથી એકને ખજર તો કપાથીજ હોય કે એ માણુ અને એ બદ્ધ ગત ગુજરાતમાં વિનોદ ને લોકકથા, પૌરાણિક યાત્રા, રાષ્ટ્રીય ને સંતકારિક

સમગ્રતું નહોતું. એ બધા તેની વાટ જોતા હતા એ તો નિઃસંશય લાગ્યું.

સાતમે દહાડે તેને પ્રહરથ કરી, બહુવે ઠોડાવવાનો હતો. પ્રમોદરાયે વરધોડો કાઢવા ની તૈયારી કરવા માંડી. પણ બ્રહ્મચર્ય છોડવાનું સુદર્શનને રમ્યું નહીં; આખી જીંદગી, નહીં તો ઝોછામાં ઝોછાં બાર વર્ષ બ્રહ્મચારી રહેવાની તેને ધણી ઉત્કંઠા હતી. તેજે એ વાત પ્રમોદરાયના દેખતાં જરાએક છેડી, પણ તેજે દસી કાઢી. આવા અક્ષત્ર-ચાળા માણસો આટલી વાત કેમ નહીં સમજતા હોય એ તેને વિચિત્ર લાગ્યું; પણ આપના ધાકથી તે કેં ઝોછો નહીં. માત્રના અસંપ્રુષ્ટ મને તે સુતો. સુતા પછી તેને યાદ આવ્યું કે વિશ્વામિત્રને છોકરા હતા. પરણ્યા વગર કેં છોકરા હોય ?

તેજે એકદમ ઉઠી પુછ્યું: “બા બા!”

મંગાઆબી દાંડલાં દાંડલાં બેઠાં થયાં.

“કેમ બાહા!”

“વિશ્વામિત્રને છોકરા હતાને ?”

કંટાળેલી માએ જવાબ દીધો “હા”

“ત્યારે તે બ્રહ્મચારી નહોતા.”

“ના” કહી માએ પુંઠ ફેરવી ઉંઘવા

માંડ્યું. સુદર્શનને શાતા વળી

તે પ્રહરથ થયો અને જનોહના અવસરની ધાંધળ જતી રહી. પણ તેની ધુન ઓછી થઈ નહીં. તેજે શિવકવચ બોલી મદાદેવને આરાધ્યા કર્યા; ત્રણ કાલ સંધ્યા કરી બાહાણુવ સાચવા ક્યું; અને વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ, સગર, ભીષ્મ વગેરે જેઠે મૈત્રી ચાહુ રાખી. એટલી મુરકેલી ને એટલા પ્રમોદ રાજ કમા થતા કે તેનું નિરાકરણ થઈ શકતું નહીં. પણ

દહાડે દહાડે એક બાહાણુ સૈન્ય ઉજું કરવાની યોજના રૂપે ને સુમચિત થતી ગઈ.

૪

સુદર્શન હોશીઆર નીવડવા લાગ્યો. તેની ઉમ્મર જોતાં તે અબ્યાસમાં આગળ વધ્યો; અને વર્ષ દહાડામાં ગુજરાતી ચાર ચોપડી પુરી કરી, પાંચમી ચોપડીમાં નીશાળે બેઠો. એનાં સ્વમાં ઉમ્મર સાથે વધનાં ગયાં.

એક દિવસે પ્રમોદરાય તેને નાટક જોવા લઈ ગયા. નાટક શ્રી વાંકાનેર આર્યદિતવર્ધક નાટક મંડળીનો ‘શૂરવીર શિવાજી’ હતું. તે આંખો ને મોઢું ફાડી જોઈ ગયો. ભવાની માતાનું વરદાન; શિવાજીનાં શૌર્ય ને યુક્તિ; મુશલમાનોનો જીલ્લમ; શિવાજીનો સ્વદેશ ને સ્વતંત્ર કરવાનો સંકલ્પ; તેનું દીલ્લી તરફનું પ્રયાણ; ને તેનો રાજ્યાભિષેક—આ બધી દહીકતે તેના નાનકડા મગજને માંડુ કરી નાખ્યું. ‘નાના ત્રંબક’ * ની જુરસાદાર કલા શિવાજીને દગેશા મજબન કરતી; અને તે કલાશી ઉત્તેજીત થએલી કામળ બાલકની કલ્પના-શક્તિએ નવા દસ્યો અને દૃષ્ટિબિંદુઓ જોયાં. આ ખેલ દતો ને એને યાદ રહ્યું નહીં. ત્રંબક માત્ર કાલ્પનિક શિવાજીની જગી ઉભી કરવા પ્રગલ્ભ કરવા મથતો હતો તેનું એને ભાન નહોતું. આ યુગમતી બોલતો પ્રરુપ તેને મન સાક્ષાત્ શિવાજી હતો. અત્યાર સુધી તે એકલો એકલો કલ્પતો હતો ને અત્યારે આ પ્રભાવ-શાળી પુરુષ મોઢે બોલતો હતો, અને પરાક્રમથી કરી બતાવતો હતો. નાટક પુરું થયું છતાં પણ તે સ્તાબ્ધ થઈ જોઈ રહ્યો. ઘેર આવ્યો તોપણ શિવાજીનો અવાજ તે આંખેળા કરતો. દિવસ અને રાત તેજે મરાઠા

* સુદત્ર ત્રંબકાલ રામચંદ્ર ને શિવાજી, ચંદ બારિદ, નરિંદ્ર ને હેલ્લા નરસિંહ મહેતા, તંદરિકે સુરિખ્યાન યએલા નદ.

સુરવાળ ને લાલ ઓઢણું; નાકમાં મોટી નય; પગમાં મખમલની મોજડી; હસુ હસુ થતું, સદાએ પાન ચાવતું જાડું મુખ—આ સ્થાનિક મુસલમાન રાજ્યલક્ષ્મીની અવશેષની છાપ કેં અનાકર્ષકે નહોતી. ત્યારે તે તેને મળતો ત્યારે ગુંગળાવી નાખે એવાં લાક ને કરતી; અને તેથી સુદર્શનને કંટાળો આવતો. પણ રાજની છોકરીના સ્નેહનો અનાદર શોભે નહીં એમ માની તે આ દુઃખ સહેતો. અને ધણી વાર નવાખચાચાની જાહેજલાલી તે સંભળાવતી ત્યારે તે આનંદ પામતો, બકરી ઇંદને દદાડે સુદર્શનને બોલાવી એક રેશમી રમાલમાં બે રુપીઆ બાંધી તે આપતાં.

સુદર્શનની મુસલમાની દુનીઆમાં એક ખીજ અગત્યના માણસ અબ્દુલ દુસેન દક્ષીમ હતો. તે એક તમેજા જેવા ધરમાં રહેતા ને આખો દદાડો દવાએ છુટતા. પ્રમોદરાયને ત્યાં તે અવારનવાર આવતા, ને જરાક રાખને કેં થતાં પોતાનું મેજે પડીકાઓ આપતા. આખા ધરનાને તેની પડાકીઓમાં ધગોજ વિશ્વાસ હતો.

તે ડુંકા, જાડા, ધણુજ ગોરા ને મોજાવા દના. તે આંખમાં કાજળ નાખતા ને માથે હોળીના ઘેરમીઆ જેવી મલમલની ટોપી મુકતા. તે સુદર્શનને પોતાને ત્યાં કોઈક વાર લઈ જતા, અને 'દાતમ તાહ' નાં પરાકમેજો કીસ્સો કહેતા. તે તેને 'કાદર સાહેબ'માં પણ લઈ જતા; અને ત્યાં દટાએલા પીરની વાનો કહેતા.

'કાદર સાહેબમાં' તેમને પીર સાહેબ મળતા. પીર સાહેબ ધણુજ જૂદ દતા ને લીલી પાષડી પહેરતા. તેની દાદી ધણીજ લાંબી હતી. અને તે ગમે તે વાત કરતા હોય

તોપણ કાચના મણકાની માળા ફેરવ્યાજ કરતા. તે હંમેશા સુદર્શનને ભાવથી બોલાવતા ને વાંસે હાથ ફેરવી પુછતા: "કાદર સાહેબકુ સલામ કાયા?" સુદર્શનને આ ડોસા અને કપર નીચે સુતેલા તેના પૂર્વજ તરફ ધણું માન થતું; ને તે હંમેશા 'કાદર સાહેબ' ને ત્રણ સલામ કરતો. પીર સાહેબ જતી વખતે હંમેશાં હકીમને કહેતા: "દક્ષીમ સદામ્ ! એ લોકકે લીધે કાદર સાહેબકા તાવીજ લે જના."

આ અને મુસલમાન બેકુતો, દુકાનદારો ને મળવા આવનાર સુદર્શનની મુમલમાની સૃષ્ટિ હતી. તેને આ બધા ગમતા. તેમની આસપાસ જે મોજતું ને તીરાંતનું વાનાવરણુ હતું તે પણ તેને ગમતું. આ બધા તેનાથી શું જુદા દના? આ બધા ગોગા મળી શું ખીજને રંગડે? આ ખાનદાની મુસલમાન અંબધીઓ—લહેરી, ને સ્નેહાળ-શું અતરમાં દેખ રાખતા દતા? શું ખીખીકાકીના બાપ નવાખચાચા જીવતા હોત તો તેને મારી નાખત? શિવાજી આવા બધાને મારવા કેમ તૈયાર થયા? તેને સમજ પડી નહીં.

આ વિચારોના વમળમાં નાનકડા સુદર્શનને કેં સૂઝ પડી નહીં. તે તેના ખાખિ-મિત્રો, તેનું બ્રાહ્મણ સૈન્ય, શિવાજી, ખીખી કાકીના નવાખ ચાચા ને પરદુઃખભંજન દાતમ-તાહ એ બધાં તેને પ્રિય દનાં. તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પચરંગી વાજાનાજી વજાવા લાગ્યા.

૫

ચોણ મહીનામાં સુદર્શન અંગ્રેજીમાં બેઠો, અને પોતાની દોંશીઆરીથી, અને આપની લાગવગથી ડુંકા સમયમાં તેજે આગળ વધવા માંડ્યું. પ્રમોદરાયના મનમાં દીકરાને

[વધુ મોટું જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૯]

આંધળાની આંખો

(અવતરણ)

લેખક:

૨૧. જલધર

ચિત્રકાર:

૨૨. દમન મહેતા

સુરેશ જન્માંધ હતો. તેનું જન્મ અધિકારનું બનેલું હતું. તેની અંધતા વારસામાં ઉતરેલી ન હતી; વિજ્ઞાનની ખુમારીને અવારનવાર ઢોકરે મારતી કુદરેતનું એકાદ અદૃશ્ય હતું.

સૂર્યનું તેજ તેને માટે નજીવી હુંફ માત્ર હતું; જાતજાતનાં પુષ્પો તેને મન સુગંધ માત્ર હતાં; તેના સંગાંવહાલાં અને મિત્રો એટલે માયાળુ અવાજ કે સ્નેહે પંપાળતા હાથ માત્ર હતાં; અદ્રશ્ય દુનીયા તેને મન પાપ અને દુઃખનોજ ખાતો હતી; તેજ અને અધિકાર, દિવસ અને રાત્રિ, આકૃતિ અને રંગ, અંતર અને પ્રમાણ, સૌંદર્ય કે કદપના, તે સખ્દો પણ તેને માટે તો અર્થ વગરના હતા.

જો પૈસો એટલેજ દોલત ગણાય તો જન્માંધ સુરેશ પણ દોલતવાન હતો; પણ સુરેશને તો તેની મા અને બહેનના હેત આગળ કશાની કીમત નહતી. તેનો પિતા પોતાના એકના એક પુત્રને ધાડીસો, રટપટ હતાં અંધ જોઇને ભગ્ન હૃદયે મૃત્યુ પામ્યો.

સુરેશને સગીનનો શોખ લાગ્યો અને નિપુણ થયો. તે બંસરી સરખા અવાજે ગાતો તેમજ એકેએક વાજાંત્ર વગાડી જાણુતો; સુરેશ સાચો મુરદાસ હતો. ડાહ્યા તથા રમુજ માણુસોની સાથે વાતો કરીને, અને સ્વાદિષ્ટ ચીજો ખાઇને તે જીવનની કેટલીક ક્ષણો આનંદમાં વીતાડતો; બાકી તો આખું જીવન તેને ફૂર ગમગીનીમાંજ ગાળવાનું હતું.

સમુદ્ર કીનારે નાનાશા બંગલામાં રહેતો અને સમુદ્રનું અવિરત ગાન તથા ખારી તમજી હવા તે માણુતો. કોઇ વાર ટેકરીઓ પર જઇ રહેતો પણ લાંના એકાંતથી તે તુરત કંટાળતો; કેમકે એકાંતની શાંતિમાં તેનું મગજ તોફાને ચઢતું એટલે ફરી સમુદ્રના ગર્ગરવનો આશરો લેતો.

આમ ને આમ સુરેશ ચોવીસ વર્ષ કાટ્યાં. પૃથ્વી, સમુદ્ર કે આકાશનાં અદ્ભુત દ્રશ્યો જોવાની આશા તેજે ઊંડી દાધી હતી. સંજ્ઞાજંધ શિક્ષકો અને વૈદ્યો તેની આંખો તપાસતા અને આવી આંખો સુધારવી તે મનુષ્યની કક્ષિતની બહાર છે તેમ મત આપી

ચાલ્યા જતા. તે તપાસવા દેતો તે પણ તેનાં વદાસાંઓ ખાતરજ. તેણે તો આશાજ છોડી હતી. તે મજબુત મનનો હતો અને સમજતો હતો કે ખોટી આશા રાખવી તે નિરાશાના દુઃખ માટેજ. જ્યારે છેક નિરાશામાં ભલે સુખ ન હોય પણ શાંતિ તો છેજ.

એક વાર ચારે મેર અફવા ચાલી કે એક વીજાપતથી આવેલો ડાક્ટર કોઈ દૈવી પુરુષ છે અને ગમે તેવી ખરાબ આંખને દેખતી કરે છે. તેની તપાસ કરતાં વાત સાચી લાગી. તે હોંશીઆર હતો પણ સ્વજાત બહુ વિચિત્ર હતો. તેને પુછાવતાં અમુક શરને સુરેશની દવા કરવાનું માથે લીધું અને સુરેશને લાં આપી રહ્યો.

સુરેશની આંખો તપાસી વાતચીત શરૂ કરી.

“સુરેશ ! તમને સાચો અભિપ્રાય આપુ નો સદન કરી શકશો ?”

“હું ધારું છું, કરી શકીશ.”

‘ખોટી નાસીપાસી પણ સદન કરી શકશો ?’

“અસાર સુધીમાં ધણીએ કરી છે.”

“ત્યારે હું ધારું છું કે હું તમને દેખતા નો કરી શકીશ.....” એટલું કહી ડાક્ટર અધવચ્ચ અટક્યો

“પણ.....” સુરેશ પુરતી કરી.

“એ હમેશ માટે. ધંધા કરક, કે ચેડી કાજ માટે પણ થાય; હું તક્લી ન કહી શકું. થોડી કાજ માટેજ તમે દેખતા ચાઓ ને તમે સદન કરી શકશો ?”

“અસભ્ય છે છતાં તે પણ મદન કરું.”

“તમે જગબર સમજો છો ? થોડી કાજ માટે દેખતા થવું એટલે શું ? તમે આંખોનો કદિ ઉપયોગ કર્યો નથી એટલે તેની બજારના તમે નકલ્થી ચકા; પણ તમે એકાએક દેખતા

ચાઓ અને થોડા કલાકમાંજ પાછા અંધ બનો-હંમેશ માટે.....”

પળખરતી સુપ્રધીએ સુરેશના મનોપટ પર અનેક ચીતારો ખડા કરી દીધા.

“જરાએ સફળતાની આશા હોય તો તમે કહો તે એજમ એડવા તૈઆર છું.” સુરેશ દ્રઢતાથી જવાજ આપ્યો.

“હું કહું એટલું કરવાની અડગતા, દીમત, અને ધીરજ હોય તો સફળતાની મને તો ખાતરી છે.”

“તો હું તૈઆર છું.”

ડાક્ટરની દવા શરૂ થઈ. તેની રીત બહુજ ધીરી અને દુઃખકર હતી; આંખ કાપ ચેપલા મુક્યા અને સખત પાટા બાંધ્યા; ઘોરાકમાં પણ બહુ સખતાઈ થઈ; દાહવા ચાલવાની બંધી થઈ; આ રીતે મે ગઢીના કાઢ્યા. ધીંજની કસોટીમાં સુરેશને કાઈ દરાવે તેજ નહતું.

આગે પાટા છોડવાનો દિવસ હતો કે જેની બધા રાદ જોઈ રહ્યા હતા. પણ ધરમાં ખજલજાટ થઈ રહ્યો હતો; કેમકે દાહતર યુમ થઈ ગયા અને એક બીજા સામે જોઈ રહ્યાં; જાણે એકમેકને પુછતાં નહોય કે શું આપણાં સુખનાં સ્વપ્નાઓનો આયોજ અંત !

પણ દાહતર એક ચીટી મુકતા ગયા હતા; નેમાં જાણ્યાવું હતું કે તો કે જરૂરી કામ માટે જવું પડે છે. સુરેશની આંખ મરે હવે કે કરવાનું બાકી નથી. ચેપલા મુકાઈને ખરી પડે એટલે પાટા છોડવા, જો આંખો દેખતી થવાની દશે તો થઈ મઈ દશે—અને છેવટ માદ આપી હતી કે—આંખ દેખતી થવાની દશે તો થઈ મઈ હોય તો કદાચ થોડાજ વખત માટે પણ હોય એ વાંચી સુરેશની માને જરા જીવ આપ્યો. સુરેશ

હજીએ કદાચ દેખતો ચાપ ! ધીમે રહીને
દાકતરના ચાલી જવા વીશે સુરેશને ખબર કર્યા.

સુરેશ તો આટલા આવી ગયા તેમાં એક
વધારે ગણી હતી
કાદયું. છતાં તેનો
કહેવા મુજબ નાદ
જોવા કષ્ટ થયું.

“ધીમેધીમે જોંધડીની
રાત જોના હતા તે
આવી પહોંચી. બધું
ખાસરતર ખરી પડ્યું
એટલે તેની માથે
સુરેશના પાટા છોડવા
કહ્યું. પણ હવેજ ને
ધડીની ગંભીરતા સુરે-
શને સમજાવ્યું અને
પાટા છોડતાં અચકચો.
મનુષ્યની અદ્ભુત દુની-
આને જોવાનો કે કોઈ
દિવસ જોઈજ નહીં
શકે તેવી આત્મતા
વિશ્લેષ સદન કરી
ચકાશે !

તેની માના તથા
ખદેન તેની ચિતા ન
સમજ્યાં.

“આવો અખતરો
મેં નજ કર્યો હતો તો
સારું હતું. ગમે તેમ
પણ હું સુખી હતો.

પણ આટલું સદન કર્યો પછીએ મદારે અધા-
રામાં જ જીવવાનું નહીં થાય તો હું કદિ સુખી
નહીં થઈ શકું !” સુરેશે માનો હાથ પકડી

આંખે દાખતાં કહ્યું.

“તમારો રોડ મદારું હું ખ વધારે છે.
આશા અને નિરાશાની વચ્ચે સુલભાની પગો

તેની ખાલી થતા લાગી કે તે દલે દેખી શકતો હતો.

કેટલી ભયંકર હોય તેનો નમને ક્યાંથી ખ્યાલ
હોય !...સુંદર પક્ષીઓ, રંગ ભેરંગી પુલો,
નિર્દોષ કુખળાં ખાગરો, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓની

તમારી વાતો મેં સાંભળા જ...ધારો કે આ
હેલી નિષ્ફલતા મારાથી સહન ન થાય!...
રહેવા દો, મને એકલોજ રહેવા દો; મારામાં
હિંમત આવશે તો એ યુદ્ધમાં-હું એકલોજ
કંપલાવીશ!"

મા કે બેનની આંસુભરી વીનંતી પણ
સુરેશે ન માની.

"તમારાં વદાન ભયાં મેં જોવાને તૈયાર
માઠેં લાં સુધી એકલોજ રહેવા દો. તમને
ખોલાવું નહીં લાં સુધી અંદર આવશે નહીં.
મેં કેટલી ધીરજ રાખી?—હવે તમે થોડી
ધીરજ રાખો."

સુરેશ જીત્યો. મા અને બહેનને થોડા સમય
માટે ઓગડા બદાર કાઢ્યાં. જતાં જતાં પણ
વેતવણી આપી કે તે ખોલાવે નહીં લાં સુધી કોઈ
અંદર ન આવે. ઓરડો અંદરથી બંધ કર્યો.
એકલો પડ્યો એટલે પાટા હોડવા માંડ્યા
પણ આંગણાં ધુજતાં હતા અને હાથ નરમ
પડી ગયા હતા. વર્ષો સુધી ધીરજ રાખી
પણ પાટા હોડતા ધીરજ ન રહી. જેમ તેમ
પાટા ઉમેડી નાખ્યા.

તેનાથી આનંદની એક ચીસ નખાઈ ગઈ.
તે ખાતી થતી ગઈ કે તે હવે દેખી શકતો હતો.
પહેલાં તો બધે આછું ધુમ્મસ જેવું
આયું પણ ધીરેધીરે વરવરોના આકાર
ને રંગ પણ સ્પષ્ટ થયા.

તેનું માથું ફરવું હતું. તેનું આંખું ચરીર
જવું હતું. તે બાજુએ પડેલા પલ્લે પર
પડાઈ પડ્યો. તેને અંદરથી ઉઠાડતો આવતો
તો કે ચીસેચીસ પાડી બધાને જણાવી આપે
તે દેખી શકતો હતો. દરવાજો ઠોકી-
ડીને-બધાને અંદર બોલાવે; પણ દરવાજો
થો? સ્વમાન ખોઈ એક બાળકની જેમ
થો હત પણ ચરીર ઉઠવાને અસક્ત હતું.

ધનકર્તુ હૃદય સાંભળતાં લાં બેસી રહેવા
શીવાય કશું તે કરી શકે તેમ ન હતો.

દિવસનું અજવાળું—આકાશ—સમુદ્ર—અધાના
આછાં ભુરા રંગ એકમેકમાં મળી જતા હતા.
સમુદ્રનાં મોઝાં ઉછળી રહ્યાં હતાં, અને સામે
એક નાનું જહાજ પવનભર્યાં મઢે જઈ રહ્યું
હતું. પણ સુરેશે વાતો સાંભળી ને આજેએ
ચિત્તને જરાએ મળતું ન હતું; કીર્તિને
જળકુકડા રમી રહ્યા હતા પણ કોણ શું
હતું તે સુરેશ ક્યાંથી ઓળખે! તેણે તે
પોતાના સદૈવ સ્નેહી સમુદ્રને પણ નહોતો
પીછા-પો પણ તેનો ગર્ભરવ સાંભળ્યો
ત્યારેજ ઓછો ખ્યાલ આવ્યો. મનુષ્યના
દેખાવનો પણ પુરો ખ્યાલ નહતો એટલે
પોતાનાં અગો વારાફરતી અભયખીથી જોઈ
રહ્યો હતો.

સુરેશનું એક જગત શીડી ખીલું થવાની
આ પજો કે અવનવા રસોથી ઉમરાઈ રહી
હતી.

તેની બીક ધટતી ગઈ; તેની નખખાઈ પણ
ઓછી થતી ગઈ; હવે કોઈને બોલાવવાની
છત્તા ન હતી; ગૂઢ આનંદમાં તે ગરકાવ
હતો; વિચાર શક્તિ નામનીજ બાકી હતી.
તેની તે વખતની લાગણીઓ, તે વખતે
પછી પણ વહાવવાની તેનામાં શક્તિ ન હતી.
અમને આમ એક કલાક પડ્યો રહ્યો.

માતાનો સ્નેહ હંમેશાં અધીરોજ હોય.
તેણે આવીને બારણું ખખડાવ્યું પણ જવાબ
મળ્યો: "હું દેખતો થયો છું. પણ તમને
અંદર બોલાવવાને વાર છે." તેની માતાએ
આનંદની ચીસ પાડી. પરાણે ધીરજ પકડી
તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

સુરેશ ઉભો થવા ગયો પણ પગમાં જોર

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૧૬]

સ્નેહનાં સંગી.

લેખક:

રા. શંકરપ્રસાદ છગનજીલ રાવલ,
સબ, સાહિત્યસંસદ.

સ્નેહીના સ્નેહ અણમુલ્યા: એવા સ્નેહીના સેવવા સંગરે।
સ્નેહનાં સંગી. અમે રે।

આત્માને હસવે હિનાં; અમે ધર્મા આ સ્નેહરેરા દેદરે।
સ્નેહનાં સંગી અમે રે।

સ્નેહીની આશાએ ભિત્તી; અમે લીધા જગતના પથે રે।
સ્નેહનાં સંગી અમે રે।

સ્નેહનાં લોભી ને દેવ શાં અમ મીઠાં માન ને તાન રે।
સ્નેહનાં સંગી અમે રે।

બેની જાતે પ્રેમપુત્રી; અતિ પ્રેમલ ભાવતા ભાત-રે।
સ્નેહનાં સંગી અમે રે।

મિત્રોના રાશિ રસે ભર્યા; વદાશાં દેવી તો દેવદેરી બેર રે।
સ્નેહનાં સંગી અમે રે।

જાને, સ્નેહે પુર હેલતા અમ ગુરુ શાં જ્ઞાનમુખા પાય રે।
સ્નેહનાં સંગી અમે રે।

અમ સ્નેહી કુટુંબ ફેરે માંડવે પ્રિય પૂર્વજોની છાંવડી મુદાય રે।
સ્નેહનાં સંગી અમે રે।

મહી વાગે થી રનેદરી વાંસળી; પછે રનેદીનાં ધુપ ધુપવાય રે ।

રનેદનાં સંગી અમે રે ।

અમ સાથ એક રનેદનો સંબધઃ ઉર ધર્યો એવી અનેક રે ।

રનેદનાં સંગી અમે રે ।

લોક કહે છે, “વિકટ વદાન વાટકીઃ” અમ રનેદુએ વહેલી વીની જાય રે ।

રનેદનાં સંગી અમે રે ।

કે દુઃખો દુઃસદ સામાં મળ્યાં; એ લી દેહવાં, ‘અમે મુખનાં દિન રે ।’

રનેદનાં સંગી અમે રે ।

કદિ આરે હૃદય કુળાં રનેદીએ; મહી મૂર્તિ નિઃજોષ રૂડે રાજ રે ।

રનેદનાં સંગી અમે રે ।

રનેદીઓનાં મુખો સંપાડવા તપો તપીએ અમે દિનરેન રે ।

રનેદનાં સંગી અમે રે ।

રનેદીદુઃખોથી પુરાં કુલીએ; જરા જંપીએ ન પળ એક વાર રે ।

રનેદનાં સંગી અમે રે ।

અમ આંમુડે બધીં સરોવરં; એમાં નાદી અંમ રનેદ શુદ્ધ યાય રે ।

રનેદનાં સંગી અમે રે ।

કદિ વાયે નિરાશાના વાયરા; મહી આશાની સહેર મુસંવાય રે ।

રનેદનાં સંગી અમે રે ।

દુઃખસુખ એ સ્નેહવેળુ સુર છેઃ સ્નેહી તાપ એ વેળુ સ્નેહ રાસ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

અમ સ્નેહી લાગી કદિ સ્નેહને સુખે છેલ્લી સફર પર જાય રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

મીઠું મરણ કે આ જીવણ ? અમ સ્નેહીને સદુશ મમ સ્નેહ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

આવો આવો જગતાં સ્નેહીઓ ! આવો સાંકળીએ સંગમાં સ્નેહ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

આવો પ્રેમની પરમ જગ માંડીએ; દહએ તર્બીને પ્રેમસ પાન રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

પિતા પરમ પ્રભુ આપણા; એક સ્નેહ છે એમનો આદેશ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

દેવી પ્રકૃતિ પ્રેમુની જીભની કવી હોયે પ્રેમના પરાગ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

સુધી સુગંધ એ સ્નેહની, આવો આદરીએ જગદિતયાગ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

આવો સ્નેહી ! સદયારથ્યારી ડોહીએ; નિરૂપ પ.મીએ સ્નેહસોહાગ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

સ્નેહસદામનો સ્થાપવા અમ હયા હયા અભિન્ના રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

શુષ્પાં ભોજનભાગ પામશે; સ્નેહપ્રીતિનાં વાગશે વાઘ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

સૌ સ્નેહીઓ સુર મદો પુરશે; પછી વરુશે અખંડ ગીતવહેન રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

અમ સ્નેહીમાં સ્નેહો અમરે લખ્યાં; દાન દેત એ બિભરાષ જાણ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

શી સ્વર્ગેયો એમાં મુખા સતી, એક રેલાષ રહેશે સ્નેહરેણ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

હરી સ્નેહેથી પાન મુખરેલનાં; યશે ભલાણે સ્નેહથી રસાગ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

ક્યારે ક્યારે એ ધન્યકાલ આગશે? ક્યારે યાશે એ સ્નેહસત્રાજ્ઞ રે ?

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

આશા, હૃદયતા, તે સ્નેહ એ રસપ્રભુના આનંદઅમ એજ રે ।

સ્નેહનાં સંગી અમે રે ।

માયું, ટૂંકા વાળ, ફેટ ધોતિયું અંગાળી
દબનું,—એ બાલવેશ સ્વરૂપ; બાડી આંખો,
મોઝે શીળીના ધોળા, ફરવા ફરવા ચાલવા
મહાલવામાં કડંગાપણું, ચાલતાં એક રાય
સ્થિર અને બીજે જોરથી વીંઝતો નય-હેલી
હોડછા, મુખમુદ્રામાં કાંઈ પણ અસાધારણ-

પણાનો અભાવ,
—એ બાલ શ-
રીરાદિ ધરના;—
વાતચીતમાં પણ
ભાષા છટા
ધસાદિમાં સખ-
લનશીલતા, છ-
તાં તે પાછળ
ગૂઢ રહેલી બુદ્ધિ-
ની તીવ્રતા,—
એ અંતરંગ
સ્વરૂપ;—હેલો
નારાયણ પ્રગટ
થયો. દાદીવાળો
જ ન લેકિએ
હેને કતર કા-
ળમાં દોડલો
રહેને દાદી
મૂંડેલી આ મૂર્તિ
સ્વામે મૂંડેલી
જોઈ ને આ-

શ્વર્ષ લાગશે.—આ નારાયણ દિગ્મયન્દ્ર?
પણ એ જ, નક્કી.

આ વિલક્ષણ મૂર્તિએ મદને વશ કયો;
શું અતક્ય આકપણું દશે? અનુ સ્નેહીનું
મંડળ અમદાવાદ તરફ વદાય થયું; પણ
નારાયણને મહેં તથા મદારી પત્નીએ મુંબાઈ

જઈને પાછા આવવાની વિનંતી કરી; અને
એ પણ આકર્ષાઈને આવ્યો. અંગાળીમાંથી
શુભરાતીમાં ભાષાનર-અડઅચકી ભાષામાં-
કરવાનું નારાયણનું કારખાનું ચારું. 'કુસ્મ-
માળા' દર શુભરાત વચક વર્ગની સમક્ષ
મહેં રજૂ કરી નહોતી. કાંચો હેમાંનાં કુદરત

નારાયણ દિગ્મયન્દ્ર: પૂર્વાવસ્થા.

તથા મિત્રમંડળે
વચિકાં સાલ-
જેલાં; નારાયણ
પણ એ મંડ-
ળમાં ખરો,
હેને કાચો ગ-
મ્યાં, મદને
વારંવાર પદ-
રૂણી મારે, ને
કહે: મદાશય !
કાંઈ કાવ્ય
લખો !'' હેના
ઉપર હું ચીઠાઈ:
"એમ તે કાવ્ય
યતાં દશે?"
કાવ્યસરિતા સ્વ-
ચન્દ્રે નીકળેલી
તે શુભારણ્યમાં
ગુપ્ત ચર્ચ ગર્ભ
હતી.—એ પદર-
ણીથી હું કંટા-

લ્યો. પણ મનોન્યાયારની ગતિ જુદી જ હતી.
એ પદરૂણી મરીને મદગરનો દંડ બન્યો, અને
બહુ મંત્રે નાથા કમ્પ પથરે દંડ પ્રદર્શો,
અને ને! ચાંચો લગ્ન ગેજો બજરો જળરો.

'અભિનન્દનાટક' કાવ્ય નારાયણના જ
આગ્રહથી ચાલ્યું;—'મદાશય ! નવા વર્ષ'

નિમિત્તે કાવ્ય કાંઈ રચીને અમદાવાદ મોકલે.” (મ્હારા બન્ધુ વગેરે અમદાવાદ હતા; નારાયણ, મ્હારી પત્ની અને હું એટલાં શોલાપુરમાં હતાં.) કાવ્ય રચાયું,—ગોવર્ધનલાદ્યે પોતાની ‘કુસુમમાળા’ની પ્રતમાં Pathetic and Sublime એમ શેરો મારેલાં તે કાવ્ય, હું તાવના જોસમાં હતો તે જોસમાં જોસમાં લખાયું. અને પછી જો, કાવ્યપ્રવાહ ચાલ્યો.

નારાયણના આ ઉપકારનો સ્વીકાર ‘કુસુમમાળા’માંના અર્પણ વડે કર્યો. તે વખતે હું ન્હોતો જાણતો કે નારાયણના હૃદયમાં મ્હારી અમુક કાર્યમાં સહકારિતાનો સ્વીકાર પણ એ પ્રકારે કરવાની ઊર્મિ ઉત્પન્ન થશે. ‘અશ્રુમતી’ નાટક બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં નારાયણે લગભગ સમગ્ર ભાષાન્તર કર્યું હતું; એ ગીત બાદ કરતાં બાકી સર્વાંશે ગદ્ય હતું. શોલાપુર તળમાં અને જિલ્લામાં સવારીમાં ફરતે ફરતે નારાયણના આગ્રહથી એ નાટકની નારાયણી ભાષા બદલીને ગુજરાતી બનાવવાનો પ્રયાસ મ્હેં આરંભ્યો હતો, સાથે જ ગદ્યમાંના અમુક ભાગ પદ્યમાં રૂપાન્તર આપીને મ્હેં ગોઠવ્યા. આ કારણથી નારાયણે મ્હને અશ્રુમતી નાટક અર્પણ કર્યું, અથવા હેના શબ્દો વાપરિયે તો, “અતિ થ્રમથી સરેકાર પામેલી અશ્રુમતી પાછી સ્વીકારો” એમ હેણે ઉદગાર કાઢ્યો. (અશ્રુમતી નાટકની એક પ્રત સુન્દર મોરોડકો પૂંજામાં સુનેરી નકશી વચ્ચે મ્હારી જીમી ગોઠવીને મ્હને હેણે મોકલેલી હેમાં જીમી નીચે સુનેરી અક્ષરોમાં આ વાક્ય કોતર્યું હતું.)

મ્હને એ શૃંગારયુક્ત ‘અશ્રુમતી’ની પ્રત મેળી, તે હું અસાધારણ આદરતા, આશ્ચર્ય ધર્યાદિ ભાવમાં લીન થયો. અર્પણનો અરસ-

પરસ વ્યવહાર તો તદ્દન આકસ્મિક યોગતું ફળ જ હતું; ‘કુસુમમાળા’ મ્હેં નારાયણ ને મોકલી, અને ‘અશ્રુમતી’ મ્હને મળ્યું તે તારીખોની ગણતરીથી ખાતરી થઈ કે કોઈ કોઈને કાંઈ ખબર નહોતી. પણ મસ્તફીર નારાયણ તો, વિચાર, ગણના, ઇત્યાદિ બન્ધનોથી મુક્ત! એ તો ઊછળ્યો અને કોધયુક્ત પત્ર મ્હને હેણે લખ્યો: “મ્હેં દુનિયાંદારીને બહેપાર જેવો ધંધો હવે દોડા. હું ન્હોતો ધારતો કે આમ બદલો વાળવાનો બહેપાર ત્હમે કરશો.” ઇત્યાદિ મતલબનાં વચનો હતાં. મ્હેં હેને પત્રદ્વારા ખુલાસો કર્યો. હેને ખાતરી થઈ, સંતોષ થયો; પણ એ ઓલીઆ ફીરનો શુરસાનો આનન્દ આ પ્રસંગે તો જતો રહ્યો ને હેને જરા ગમ્યું નહિં હોય.

નારાયણ શોલાપુર જિલ્લામાં મ્હારી જોડે ફરતો હતો, તે વખતમાં હેનાં અનેક બંગાળીનાં ભાષાન્તરોની ભાષા સુધારવા ફેરવવાનું મગજ-તોડ કામ મ્હારી કને નારાયણે લીધું હતું. હેને ના કહી સકાતી જ નહિં. ‘એક હાથે એક પ્રસંગ હતો; નારાયણ પોતાનું ભાષાન્તર મ્હને વાંચી સંલગ્ન થતો હતો; વાંચતે વાંચતે બોલ્યો; “એ ક્ષાન્ત થયો.” મ્હે પૂછ્યું: “શું” ક્ષાન્ત? ‘ક્ષાન્ત’ એટલે શું? ક્ષમા યુક્ત! નારાયણ: “ના, ના, મદોશય! ક્ષાન્ત” આમ રમઝમ ચાલી; આખરે લખેલું ‘જેયું’, તો નીકળ્યું—શાન્ત! પછી જુદા જુદા શબ્દો હેની કને ઉચ્ચારાન્ત્યા પછી મ્હને જણાયું કે શબ્દને આરંભે આવેલો શ્રકાર નારાયણથી ઉચ્ચારાનો જ નહિં; છ જ ઉચ્ચાર કરે. શબ્દની વચમાનો બચાવર બોલે,—આશ્રમ શબ્દનો ઉચ્ચાર.

‘આશ્રમ’ જ કરે. ‘શ્રીનો ઉચ્ચાર શ્રી જ કરે,
—શ્રીમદ પોતાના નામની પૂર્વે’ મૂકવાની
વિચિત્રતા નારાયણે આરમ્ભનાં પુસ્તકોમાં
કરેલી. મહેં હેની દસનીયતા અને અયોગ્યતા
ખતાની તે પડી હેણે એ છોડ્યું કાઢી
નાંખ્યું હતું.

નારાયણ શોલાપુરમાં હતો ત્હેવામાં
પોતાના એક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મિત્ર રામજી-
દાસજીનું નામ વારે વારે દેતા હતા; હેની જોડે
પોતે ‘મહુવાર મુસાફરીઓ કરેલી; હેની વિચિત્ર-
તાઓ દમને કહેલી, ત્હેમાંની એક યાદ આવે-
છે: દૂધ પીએ તે વાડકા વડે નહિં, ચમચી
વડે નહિં, પણ લાંબી દુછાની નેહ વડે !
શોલાપુરથી નારાયણ ગયા પછી કેટલીક
મુદતે મદારા બન્ધુ મિત્રો વગેરે મદારે ત્હાં
હતા ત્હેવામાં એકાએક નારાયણ અને
રામજીદાસજી આવી ચઢ્યા. દમારે ઘેર ઊતર્યા.
રામજીદાસજીનું ઓળખાણ કરાવ્યું. કોઇ
ઉકાઉગીર જેવા, અથવા તો મગજનું ચક્ર
અવળું ફરી ગયેલો, હેવો આખર વગેરેથી
વિમુખ માણસ દમને તો લાગ્યો. આવતાં
વાંત કાંઈ વિના કારણની તકરારી ચર્ચામાં જ
એ પડ્યો. હેની વાચાલતા ભારે. હેની જોડે
માથું ફેડવામાં હું ના બેઠો; મદારા મિત્ર
વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ પથ્થરના માથા-
વાળા હતા તે બેઠા. રામજીદાસજીની દિન્દી
વાણીમાં વારંવાર નિર્ફ શબ્દ આવતો તે
વરજભાઈ સમજતા પણ નહિં, સમજવાની
જરૂર પણ નહોતી.—એ બે વિલક્ષણ મિત્રોનું
જોડું મદારાસ તરફ ચાલ્યું ગયું. મુસાફરી,
ઉદ્દેશહીન ભ્રમણ માટે શોક; એ આ બે વિલક્ષણ
માણસો વચ્ચે સંપોજક અકાડો હતો. થોડા
દહાડા પછી નારાયણ પાછો આવ્યો.—“એકલા
કેમ ?” તો કહે: રામજીદાસજી અને હું

મુસાફરીમાં લઘ્યો એટલે હું ચાલ્યો આવ્યો !”
શોલાપુર જિલ્લામાં નિત્યસહવાસે
નારાયણનો પરિચય મદારે ગાઢ થયો. ખાવું
પીવું, સવું બેસવું, ફરવા જવું વાર્તાલાપ
કરવા, બધામાં નિલસહચારથી એ બન્ધુ
વત્ત બની ગયો. હેની બાપા મુધારવાનું
કામ કરતે અનેકવાર લઢાઇયો પથ્થુ યતી. ખાસ
કરીને બંગાળી ભાષાની કેટલીક હસનીય વિચિત્ર-
તાઓને હું તિરસ્કાર કરતો ત્હારે નારાયણ
રીસાઈને મ્હો ચઢાવતો. એક હેવા પ્રસંગે
‘ઉપન્યાસ’ શબ્દ આવ્યો. મહેં પૂછ્યું:
‘આ શબ્દનો અર્થ શો ?’ આ વાક્યમાં
સંસ્કૃતમાં જાણેલો અર્થ બેસતો નથી.
ઉત્તર મળ્યો:—“મદાશય ! ‘ઉપન્યાસ’
એટલે નવલકથા.” હું તો છક જ થયો.
“સંસ્કૃતમાં આ અર્થમાં કહિં પણ પ્રયોગ
જાયો નથી; અને તદમારા બંગાળીઓએ
આ કદાંધી ધડી કાઢ્યું ? કાંઈ અર્થનો
સંબંધ પણ નહિં ! કાદમ્બરી વાર્તાનાયિકા
ઉપરથી ‘કાદમ્બરી’ એ નામ વાર્તાનું પડ્યું,
ને તેથી આગળ વધીને મરાઠીમાં ‘કાદમ્બરી’
એટલે કોઇ પણ વાર્તા એમ સામાન્ય નામ
પડ્યું તે વિચિત્ર અને દસનીય છે, છતાં
લક્ષણથી બંધ બેસાડાય એમ છે, પણ આ
તદમારો ‘ઉપન્યાસ’ તો કાંઈ પણ પાયા
વિનાનો શબ્દ !” નારાયણનો બચાવ—રીસાઈ,
ને મ્હેં ચઢાવતું. બે મિનિટ પછી પાછા
પોતે પ્રકુલ ચર્ચા ગયા, અને ભાષાન્તર તપા-
સવાનું કામ ચાલ્યું.

આ સહવાસના વખતમાં જ મદારી
કાવ્યરચનાની રસિક પ્રવૃત્તિની જોડાજોડ
ગુજરાતી ભાષાની જોડણી વિશેનો નિબંધ
(ઈ. સ. ૧૮૮૮ નો પ્રથમ નિબંધ) એ શુદ્ધ
વિષયની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલતી હતી. નારાયણ એ

‘આશ્રમ’ જ કરે. ‘શ્રીનો’ ઉચ્ચાર શ્રી જ કરે, —શ્રીમદ્ પોતાના નામની પૂર્વે મૂકવાની વિચિત્રતા નારાયણે આરમ્ભનાં પુસ્તકોમાં કરેલી. મહેં હેની હસનીયતા અને અયોગ્યતા બતાવી તે પડા હેણે એ છોણું કાઢી નાંખ્યું હતું.

નારાયણ શોલાપુરમાં હતો હેવામાં પોતાના એક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મિત્ર રામજી-દાસજીનું નામ વારે વારે દેતા હતા; હેની જોડે પોતે ખડુવાર મુસાફરીઓ કરેલી; હેની વિચિત્રતાઓ હમને કહેલી, હેમાંની એક યાદ આવે-છે: દૂધ પીએ તે વાડકા વડે નહિં, ચમચી વડે નહિં, પણ લાંબી ટુક્કાની નેહ વડે ! શોલાપુરથી નારાયણ ગયા પછી કેટલીક મુદ્દતે મ્હારા બન્ધુ મિત્રા વગેરે મ્હારે ત્હાં હતા હેવામાં એકાએક નારાયણ અને રામજીદાસજી આવી ચડ્યા. હમારે ઘેર ઉતર્યા. રામજીદાસજીનું ઓળખાણ કરાવ્યું. ટોપ ઉઠાડીને જોવા, અથવા તો મગજનું ચક્ર ચાલુ કરી ગયેલો, હેવો આખર વગેરેથી વિમુખ માણસ હમને તો લાગ્યો. આવતાં વાંત કાંઈ વિના કારણની તકરારી ચર્ચામાં જ એ પડ્યો. હેની વાચાલતા ભારે. હેની જોડે માયું ફેડવામાં હું ના બેઠો; મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ પથ્થરના માથા-વાળા હતા તે બેઠા. રામજીદાસજીની હિન્દી વાણીમાં વારંવાર સિર્ફ શબ્દ આવતો તે વરજરાય સંતોકરાય પશુ નહિં, સમજવાની જરૂર પણ નહોતી.—એ બે વિલક્ષણ મિત્રોનું જોડું મદરાસ તરફ ચાલ્યું ગયું. મુસાફરી, ઉદ્દેશહીન બ્રમણ માટે શોક, એ આ બે વિલક્ષણ માણસો વચ્ચે સંયોજક અકોડો હતો. થોડા દહાડા પછી નારાયણ પાછો આવ્યો.—“એકલા કેમ ?” તો કહે: ‘રામજીદાસજી અને હું

મુસાફરીમાં લઈયા એટલે હું આવ્યો આવ્યો !’

શોલાપુર જિલ્લામાં નિત્યસહવાસે નારાયણનો પરિચય મ્હારે ગાઢ થયો. ખાતું પીવું, સવું બેસવું, ફરવા જવું વાર્તાલાપ કરવા, બધામાં નિત્યસહચારથી એ બન્ધુ વત્ત બની ગયો. હેની ભાષા સંધારવાતું કામ કરતે અનેકવાર લઠાઇયો પશુ થતી. ખાસ કરીને બંગાળી ભાષાની કેટલીક હસનીય વિચિત્રતાઓનો હું તિરસ્કાર કરતો ત્હારે નારાયણ રીસાઈને મ્હો ચઢાવતો. એક હેવા પ્રસંગે ‘ઉપન્યાસ’ શબ્દ આવ્યો. મહેં પૂછ્યું: ‘આ શબ્દનો અર્થ શો ?’ આ વાક્યમાં સંસ્કૃતમાં જાણેલો અર્થ બેસતો નથી. ઉત્તર મળ્યો:—“મહાશય! ‘ઉપન્યાસ’ એટલે નવલકથા.” હું તો છક જ થયો. “સંસ્કૃતમાં આ અર્થમાં કહિં પણ પ્રયોગ જાણ્યો નથી; અને ત્હમારા બંગાળીઓએ આ ક’દાંથી ધડી કાઢ્યું ? કાંઈ અર્થનો સંબંધ પણ નહિં ! કાદમ્બરી વાર્તાનાયિકા ઉપરથી ‘કાદમ્બરી’ એ નામ વાર્તાનું પડ્યું, ને તેથી આગળ વધીને મરાઠીમાં ‘કાદમ્બરી’ એટલે ટોપ પણ વાર્તા એમ સામાન્ય નામ પડ્યું તે વિચિત્ર અને હસનીય છે, છતાં લક્ષણથી બંધ બેસાડાય એમ છે, પણ આ ત્હમારો ‘ઉપન્યાસ’ તો કાંઈ પણ પાયા વિનાનો શબ્દ !” નારાયણનો બચાવ—રીસાઈ. ને મ્હોં ચઢાવવું. બે મિનિટ પછી પાછા પોતે પ્રકુલ ચર્ચા ગયા, અને ભાવાન્તર લેવા-સવાનું કામ ચાલ્યું.

આ સહવાસના વખતમાં જ મ્હારી કાવ્યરચનાની રસિક પ્રવૃત્તિની જોડાએ ગુજરાતી ભાષાની નેહણી વિશેનો નિબંધ (ઈ. સ. ૧૮૮૮ નો પ્રથમ નિબંધ) એ શુદ્ધ વિષયની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલતી હતી. નારાયણ એ

હતું. અગ્રેજી તો ભાગ્યું, તૂટ્યું જ આવડતું.
 સવારીમાં મ્હારાં છોકરાં તથા આપાની
 સાથે નારાયણ '†' ઢમણી' માં મુસાફરી કરતો
 તે વખતે બાલકોને પુષ્કળ રમૂજ આપતો—અનેક
 આનન્દમય વાતોચીતો કરતો. મારવારથી
 અંકોલે દરિયા કિનારે કિનારે હમે ગયા.
 અંકોલે પહોચીને નારાયણ મ્હને કહે, “મહા
 રાજ! બહુ સુંદર પ્રદેશ છે મોન્ટી કાંઠેનું
 રમરણું થાયછે.” અંકોલા જતે ‘ઢમણી’માંથી
 નારાયણના દક્ષણી જોડાનું એક નંગ પડી ગયું.
 મુકામે ઊતરતી વખત ખબર પડી. બગરમાં
 જઈને નારાયણ એક નંગ લઈ આવ્યો.
 (હેના જેવા ફકીરને એમ છુટક નંગ જડે
 અથવા મળે.) પણ જરાક જોડ મળવામાં
 ખામી હતી. એકના ઉપર રેશમનાં દોરાનું
 શૂલ ન્હાતું કાળા રંગનું હતું. બીજા ઉપર
 પીળા રંગનું હતું. નારાયણને શી વાન? કાળી
 શાહી વને પીળા રંગનો કાળો રંગ કરી
 દીધો! ‘મહાશય! ત્હમારે વળી આમ સરખા
 રંગની ચટ શી?’ નારાયણ હસ્યો. કાંઈક
 જવાબ દીધો. યાદ નથી.

કારવાર જિલ્લામાં બેલીકરી નામનું
 ગામનું દરિયાકિનારે છે. બહુ સુંદર સ્થાને
 સરકારી બંગલો છે. (કારવાર જિલ્લામાં સર્વ
 સ્થાન સુંદર જ છે. સદાશિવગઢ નામની ટેકરી
 ઉપર હમે પ્રથમ સરકારી બંગલામાં જઈને
 રહ્યાં ત્હારે વિશાળ હિન્દી મહાસાગરના
 ઉર્જાળ શીલુના તરંગ, આબૂઆબૂ નાળિ
 થેરીઓની લીલોતરી, એક આબૂકાંથી નદીનો
 સમુદ્ર સંગમ, ત્હેમાં ઘોળા શઢના શુંગારવાળી

ન્હાની મ્હોટી હોડીઓ. પૂર્વમાં સલાદિની
 શિખરમાળાઓ, ધુમ્મસમાંથી ડોકિયાં કરતી,
 સૂર્ય નીકળતાં હાસ કરતી;—આ સર્વ જોઈને
 તત્ક્ષણ થયું કે જીવનભર અદિં રહિયે.—
 અસ્તુ. વિષયાન્તરતા થઈ. બેલીકરીનો બંગલો
 સુંદર સ્થળે છે) ત્હાં બંગલાના એક
 ભાગમાં હાવેલ નામના સિવિલ સર્જનનો
 મુકામ હતો, સકુટુમ્મ. હું પણ સકુટુમ્મ
 હતો. નારાયણ જોડે હેમને ઓળખાણ કરાવ્યું.
 રાત્રે બધાં સાથે જમ્યા પછી નારાયણ પોતાના
 યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસની વાતો કરવા લાગ્યો.
 હેતું ભાગ્યું તૂટું અગ્રેજી મિસિસ હાવેલ સભ્ય-
 તાથી અને માનની સાથે સાંભળી રહેતી હતી.
 “વન સટ, વન કોટ,” ક્લાદિ ક્લાદિ બોલતો તે
 શર્ટ (shirt) ને માટે નારાયણ ‘સટ’ કહેતો
 એ વાત હમે જાણિયે, મિસિસ હાવેલ શું
 જાણે? સમજે નહિં તોપણ ડોકાં
 દલાવ્યે જાય.—(કારવાર તળમાં નારાયણ
 હમારી જોડે હતો તેટલી વાર એ તો કક્ષબમાં
 ન્હોતો આવતો, પણ કક્ષબમાંના થણા ખરા
 મિત્રો હેને વિશે હકીકત જાણીને માનવૃત્તિથી
 હેને જોતા.)

ઈ સ. ૧૮૬૫ ની સાલમાં નારાયણ
 અમદાવાદમાં હમારે બંગલે મ્હારા કુટુમ્બ પાસે
 હતો. મ્હારો પુત્ર. નલિન, સાત વર્ષનો, કાંઈક
 જક કરીને રોતો હતો. નારાયણ પાસે આવ્યો
 “અરે છોકરા! આમ રોવાય? જો મ્હોં કેવું
 દેખાયછે?”—કરીને મ્હોં રદામું ચાટલું થયું.
 નલિન ઉલટો ચીઢાયો, બમણો રોવા લાગ્યો, અને
 હેણે નારાયણને હડશેલી કાઢ્યો. તરત બગરમાં

† ‘મનોમુકર’નું અવલોકન કરતે એક વિદ્વાન આ ‘ઢમણી’ રાખ્તે ગ્રાન્ય કરીને હશી કહેછે.
 મ્હે ‘ઢમણી’=બળદનું સગરામ—એમ ખુલાસે તે સ્થળે આપ્યો જ છે. એ રાખ્ત શુજરાતી નહિં પણ
 કારવાર બેલગામ વગેરે પ્રદેશમાંના સ્થાનિક રાખ્ત છે. એ હપરના ઇશારાથી તથા અવતરણ ચિહ્નથી
 સ્પષ્ટ જણાય એમ હતું. પરંતુ વિદ્વાનોની વાત જીદી છે.

જઈને નારાયણ મીઠાઈ લઈ આવ્યો, અને નલિનને આપી, શાન્ત કર્યો. નલિન પછીથી કહે: “રાધાએ માટે શું ચાટલું બતાવવાનું કે?” નારાયણ આનંદથી હસ્યો.

મીઠાઈનો શોકીન નારાયણ પોતે બાળકો કરતાં ઓછો નહોતા. સિંધમાં હૈદરાબાદ જિલ્લામાં હું હતો તે વખતે નારાયણ દમારી સાથે થોડાક મહિના રહેલો, સવારીમાં ફરેલો. મહારાં બે છોકરાં ઊંટ ઉપર બાજુ ઉપર બેસાય હેવી ડબલ પુરશીના કાંઠા ઉપર બેઠાં હોય, નારાયણનું ઊંટ હેમની જોડાજોડ ચાલે (મહારુ ઊંટ તથા મહારી પત્નીનું ઊંટ જરાક આગળ હોય) તે વખતે નલિનને અને ઊર્મિલાને ચીઠવે, દસાવે, એમ મુસાફરી ચાલે. આ વખતમાં ‘એગનું’ જોર બહુ હતું તેથી બજારના મીઠાઈ લાવવાની મના કરેલી નારાયણને બહુ સાલી. તોડો આદમ નામના ગામથી દમે ઊપડ્યાં; નારાયણના મુખ ઉપર એ મનાઈના દીર્ઘ દબાણથી ઝ્વાનિ આવેલી મહેં દીકી. મદને દયા આવી. “મદાશય! જાઓ મીઠાઈ લઈ આવો.” તરત હેનું ઊંટ ફેરવ્યું, તોડો આદમના બજારમાં જઈ મીઠાઈ લઈને પાછો હમને પકડી પાડી પ્રકુલ્લવદને શામિત થયો. એ વખતનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કંઠુષું, તે એ બાલક જેવા પ્રોઠ પુરુષ તરફ અપૂર્વ લાવ ઝરેછે.

ઈ. સ. ૧૮૯૪; નાતાલના દિવસ;— સ્થળ; ઉત્તર કાનડા જિલ્લાની છેક દક્ષિણ દરમાં ગેરસપાના જગવિખ્યાત ધોધ; ત્યાં મુસાફરી અંગલામાં મહારો મુકામ; મહારા બન્ધુ સકુલુબ્ધ, નારાયણ એ મંડળ સાથે છે. એ ધોધ લગલગ ૬૦૦ ફુટની ઊંચાઈથી પડે છે; અંગેલો એ ઊંચા કિનારા ઉપર છે. મંડળમાંના બીજા કાંઈની હિમ્મત ધોધને

તળિયે ખડકોના પથરામાં ચર્મને જવાની ના ચાલી; મહારા બન્ધુ કાયમના બ્હીકણ; બીજાં બાળક અને બન્ધુની પત્ની. નારાયણ અને હું એ જણા અને એક અંગ્રેજી ભાષા પોલીસ સુપરિટેન્ડેન્ટ, બિડલ, ત્રણ જણા ઊતર્યા. એ જળધોધ ત્હમે દીકાછે?—ના? ત્હમારી અડધી જિંદગી રડ! કિનારાની બેખડની ધાર ઉપર આપો દિવસ રહી ધોધના જળકણમાં રચાતાં ઇન્દ્રધનુષ્ય જેતે ધરાધરે જ નહિ; અને ધોધનું ગર્જન તો ચાલુ જ: એ ગર્જન વિશે એક અંગ્રેજ મુસાફરે એ સ્થળની visitor's book in લખ્યું છે: “Would you have music? Then listen to the Falls: The scale is infinite, and God the organist. (ત્હમારે સંગીત જોઈશે? નો આ જળધોધનું શ્રવણ કરો; હેનું સ્વરમંડળ અનન્ત છે, ને પ્રભુ એ મદાવાદનો વગાડનારો છે.) એ આત્મકિક જળધોધ.

તૂંડી પડતો જળધોધ મહાન, ગર્જવતો અચિરત ઉજ્જવલ ગાન, નચવતો અભગણ જળકણ ન્યાંદિ, પરીની રચિ નિજ અંશુલિ ત્યાંદિ તરતાં મૂકે ગંધી અનેક ઇન્દ્રધનુ રંગરસીલાં છેક.

એ ગર્જન ગીતની નીચે, એ રંગરસીલાં ઇન્દ્રધનુની પરંપરાની નીચે, બિડલ, નારાયણ અને હું ઊભા છીએ. અને,—અને નારાયણ પાણીની ધારની છેક પાસે લપલપાટ કરતો ગયો, પગ લપકયો, ધમ નારાયણ પડ્યો! તરત ઊઠ્યો, ધોતિયું પકળેલું અડધું ઊકેલીને નીચોવ્યું—ને લાગ બદલીને વીંટ્યો; ને બીજે છેડો નીચોવ્યો. બિડલ આ કળા જોઈને છક થયો—આ ચિત્ર કેવું! Sublime

(ઉન્નત) માંથી Ridiculous (હાસ્યાસ્પદ) માં કેવું પતન !

નારાયણને મહારા બન્ધુએ બહુ વાર કહેલું : તમે બહુ લપલપિયા છો. એટલે કહેછે : “મહાશય ! ભયનો શંભવ ના હોય ત્યાં લપલપાટ અવશ્ય કરવો જોઈએ.” — અહિં લપસ્યા તે વખત ભયનો ‘શંભવ’ હતો કે નહિ ? નાગયણ જાણે.

ચિત્રપરિવર્તન :—સમય : આ પછી એ ત્રણ દિવસ ; સ્થળ : હોનાવરથી ફારવાર જતે આગખોટની તૂતક. પાત્રો—નારાયણ હેમચંદ્ર વિશ્વવિહારી, અને એક મંગલોરથી ચઢેલા રોમન કેથોલિક પાદરી. પ્રેક્ષકમંડળ, હું, મહારા બન્ધુ, કૃષ્ણરાવ, વગેરે. સન્ધ્યાકાળની શાન્તિમાં આગખોટ શાન્ત સમુદ્રમાં ખળખળ પાણી કાપતી વચર ડોહ્યે સયે જાયછે. નારાયણ પાદરીની પાસે જઈને પૂછેછે : Do you know Dutch ? (જર્મન માટે Dutch શબ્દ વાપરવો એમ નારાયણ હમને કહેતો હતો.) પાદરી જર્મન જ હતો. અને જર્મનમાં વાતો કરવા મંડી પડ્યા. પાદરી પુણ્યવંતર અને પાવિષ્ઠ* એમ કાનડી રૂપો વચમાં વારંવાર બેળવતો બોલ્યે જાયછે. નારાયણ જોસબેર અરખાંત બોલ્યે જાયછે. હમે કશું સમજતા નથી. એટલું લાગે છે કે અંગ્રેજ કરતાં જર્મન ઉપર નારાયણને વધારે પ્રભુત્વ હશે. પછી તો પ્રભુ જાણે. ધર્મ સંબંધી તકરારમાં ઊતરેલા આ બે ‘પાગલો’તું ચિત્ર અલારે રમૂજ ઉત્પન્ન કરેછે.

હવે મુકુર ફેરવીને નીચે મૂકા દઈ. જરા પથ્થાદર્શનમાં લીન ચાલે : “મહારા

આત્માની આ દુરવસ્થાની વેળાએ હું એક સુખસ્વપ્નું જોઈશું. —તમારો સ્નેહ, કેવો નિર્મળભાવ ધારણ કરીને મને આલિંગન કરવા આવેછે ! મહારું સર્વસ્વ ગયુંછે—પરંતુ પામ્યોશું કેવળ તમારી જ પ્રીતિ. એ પ્રીતિને પણ મહારે રાખવાની જગા નથી—મહારું હૃદય પ્રેમશૂન્ય છે—હું બન્ધુશૂન્ય છું, હું જ સંસારમાં વથાથ દરિદ્ર છું. તમારી નિર્મળ પ્રીતિની સાથે વિનિમય કરી સકું હેતું મહારા આત્મામાં કાંઈ જ નથી.” અશ્રુમતી નાટકના ભાવ ઝરતા, અર્પણમાંનાં આ વચનોના ઉદ્ગાર કરનારો ઉદાર નારાયણ ! આ હેતું ઉચ્ચતર સ્વરૂપ : બાલકો જોડે બાલકવત આનન્દ ખેલ કરતો નારાયણ—આ હેતું નિર્દોષ સ્વરૂપ : પાછલા સમયમાં ફેટલાક અનિષ્ટ સંજોગો અને સંબંધોને પરિણામે અન્યાયી, દુરાચલી, નિન્દક, નારાયણ ; પોતાને માટે નહિ પણ પોતાના લાઈના સંતાનો માટે ધન બેચું કરવાના લોભમાં, ચિત્રાનું આલયન બનાવવા માટે અકુશાલગનાઓની છપ્પીઓ મેળવવા હેવીઓને ગાડીમાં જોડે બેસાડીને લઈ જનારો નારાયણ ;—આ હેતું પતનસ્વરૂપ, નીચર સ્વરૂપ ;—મહારીજોડે અકારણ વિરુદ્ધતા કરીને પાછળથી પરતાયસો, છતાં પશ્ચાત્તાપ દર્શાવતે અચકતો, ફરી સંધિ કરવાને ઉત્સુક નારાયણ, મહારા અક્ષમાશીલ સ્વભાવને લીધે એ હેની ગૂઢ હૃદયને પ્રતિધ્વનિ હું ના આપી સક્યો તેથી નિરાશ થયેલો નારાયણ ; આ હેતું કરુણ સ્વરૂપ : આ વિચિત્ર ચિત્રઘટના મહારી સમક્ષ એક પછી એક ચાલી જાયછે.—અને

આરમ્ભમાં જવનિકાની પાછળ અદૃશ્ય રહેલો નારાયણ સંસારમાં આવ્યો, જોડાયો,

* જે પ્રત્યક્ષ કાનડીમાં અકારણ નામને બહુવચન પ્રથમા મટે લગાડાય છે. (નામ તેમ જ વિશેષણને † આ સર્વ પ્રસંગાદિક મટે ‘બનેણુકર’માં નારાયણ હેમચંદ્ર-વિશેષો લેખ જાયો.

દ્રુત્યો, પછી હુમ થયો; તે આ જીવનપાર
અદૃશ્ય થયેલો નારાયણ બીજી અભેદ
જ્વનિકા પાછળ રહ્યો; એ અભેદ જ્વનિકા
બેદીને આવતો જેથી અવાજ આ હું શો
સાંભળું છું?—“મહાશય ! હું તો ‘પ્રાગલ્ભ્ય’ છું.

તદ્વચન અન્યાય આપ્યો હોય તો ક્ષમા
કરજો.—અહિં હું મુખમાં છું; પણ એક,
એ બાબતથી ‘ક્ષાન્ત’ થઈ ગયો છું; બંગાળીમાં
થી ભાષાન્તર કરવા માટે પુસ્તકો, શાલી
કલમ વગેરે માગ્યાં, પણ તે કોઈ આપતું
નથી.—તે મીઠાઈ પણ મળતી નથી !

લેખક:

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ,
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

શ્રી ફ્રાન્સિસ ગુજરાતી સભાની નિયમાવલિ અને વ્યવસ્થા પર તથા શ્રી ફ્રાન્સિસ ગુજરાતી સભાનો જ્ઞાત (૧૯૨૪)-પ્રકાશક: રા. હરસિદ્ધલાલ વલ્લુભાઈ દોવેટીઆ. મંત્રી, મુંબાઈ.
વિ. સં. ૧૯૨૧ (સન ૧૮૩૫)માં સ્થપાયેલી આ સાહિત્ય-વિવેચક સભા એના પ્રાચુર્ય ધનનો સારો વધારો કરી હમણાં-હમણાંની યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ આદરતી જાય છે. આ સભા અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી એ બે પુરાણી સાહિત્ય સંસ્થાઓ એમની સમૃદ્ધ આર્થિક સ્થિતિ. જોતાં જોટલી વધુ સાહિત્યસેવા કરે તેટલી ઓછી લેખાય. સભાએ પોતાની સ્થાપના બાદ ચાર વર્ષે રાસમાળાનું બાંધાંતર મોટા ખર્ચે પ્રસિદ્ધ કરી સવત્ ૧૯૬૯ સુધી માત્ર દ્રવ્યસંચય કર્યા કર્યો; આ પછી એનો હેતુ પાર પાડવાની સાહિત્યપ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવી તે અત્યાર સુધીનું પ્રશંસાપાત્ર કાર્ય અત્યારે

આપે છે. જ્ઞાતાંતના પરિશિષ્ટ ત્રીજામાં પ્રસિદ્ધ, મુદ્રાલયમાંનાં અને તૈયાર થતાં સાહિત્ય-કાર્યોનાં ટિપ્પણ છે. યોગ્ય અંધકારોને એ યોગ્ય ઉત્તેજન આપે છે. એના વિદ્વાન અને કુશલ વ્યવસ્થાપક મંડળ તરફ જોતાં અત્યાર સુધીમાં મંદમંદ ગતિએ ચાલેલી આ સંસ્થાના કાર્યમાં વેગ આવશે અને કર્તવ્યક્ષેત્રમાં વિસ્તાર થશે એમ આશા રહે છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે નવીન ગુજરાતનો વિદ્વાન યુવક વર્ગ આ સંસ્થાના આશ્રયનો લાભ લેશે અને ગુજરાતી સાહિત્યની સંગીન સેવા કરવામાં સાહાય્ય આપશે.

Selections From Classical Gujarati Literature—Volume I—
સંગ્રાહક: અ. એચ. જ્ઞાંગીર સોરાબજી તારાપોરવાળા, પ્રકાશક: કલકત્તા યુનીવર્સિટી.
અધ્યાપક તારાપોરવાળાએ કલકત્તામાં રહીને આ સંગ્રહના પ્રકાશનથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સારી સેવા કરી છે.

મુંબાઈની યુનીવર્સિટીએ જે કર્તવ્ય દહ્યો છે ઉપાડી લેવાની બેદરકારી ચાલુ રાખી છે તેજ કર્તવ્ય બંગાળ જેવા પરાયા ઇલાકાએ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના સંશોધન અને સાંપેક્ષ અભ્યાસના ઉત્તેજનાય ઉપાડી લીધું છે તેથી આપણી યુનીવર્સિટીને શરમાવા જેવું તો ખરુંજ. કલકત્તા યુનીવર્સિટી અને તેના ગુજરાતી અધ્યાપક રા. તારાપોરવાળાની આ કૃતિનો આટલા માટે અમે ખાસ સત્કાર કરીએ છીએ.

અં તારાપોરવાળાને એમની માતૃભાષા અને સાહિત્ય માં આ પ્રકારનું અભિમાન છે. ગુજરાતી ભાષાના અવતાર પહેલાનાં અને પછીનાં કેટલાંક સંક્રાંતિ તત્ત્વપર્ણ અભ્યાસ કરી તેનું ફલ પ્રસિદ્ધ કરી શકે એવા ભાષાસંસ્કાર તરીકે રા. તારાપોરવાળા તરફ અમે દંભેશાં જોવા કરીશું. એ બાબતમાં આ પ્રથમ પ્રયાસથી નહીં અટકા જતાં એ પોતાનો અભ્યાસ વિશેષ વ્યાપકતા અને ઉંડાઈથી ચાલુ રાખશે એમ આશા રાખીશું.

દીંદની જુદીજુદી ભાષાઓ પ્રતિ આપણી યુનીવર્સિટીઓનું ધ્યાન ખેંચાઈ રહ્યું છે એ આપણા ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસની સંજોગતા અને સફળતાનું એક સુચિન્દ છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે થોડા વખતમાં આ બાબત ઠીકઠીક કરી બતાવ્યું. આપણી યુનીવર્સિટી તરફથી પણ રા. નરસિંહરાવભાઈનાં વિદ્વાતાલયમાં ભાષાશાસ્ત્રનાં પશુ શુભ પગરણ મંડાઈ ગયાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યના જુના સંશોધકો અને નવીન યુવકોના આ મહત્વના ભાષાકાર્યમાં છુટો છવાયો સહકાર પણ પ્રગતિકારક થયો છે તે અરસામાં રા. તારાપોરવાળાની આ સંગ્રહકૃતિને પણ સારો

આદર મળ્યા વગર નહીંજ રહે.

રા. તારાપોરવાળા એક રીતે માત્ર ગુજરાતીજ વાંચી જાણનારાના ઉપકારને વશ નથી થઈ શક્યા. એમના પુસ્તકની અમે આ એક મહત્વની ભુલ ગણીએ છીએ. સંગ્રહમાં જ્યાંજ્યાં અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ એમણે કર્યો છે ત્યાંત્યાં એનું ગુજરાતી ભાષાંતર મુકી દીધું હોત નો આ ભુલને રદ કરી શક્યા હોત.

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં સમાવેશ પામેલાં કાવ્યો નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, પદ્મનાભ, ભીમ અને મીરાંનાં છે. હમુના પંદરમા સંક્રાંતિના આ કવિઓની કૃતિઓમાંથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પસંદગી કરી રા. તારાપોરવાળાએ આ સંગ્રહની રચના કરી છે. વચમાં વચમ કવિઓ અને તેમની કૃતિઓ વીશે સંક્ષેપમાં ટિપ્પણો પણ આપ્યાં છે. ગુજરાતમાં અલ્પાર મુખી આ વિષય પરત્વે જે જે પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે તે ઉપર આ પુસ્તકથી કેં નવીન પ્રકાશ તો પડે નથી. ગુજરાતી નદી જાણનાર દીંદી કે અન્ય ભાષાવિદને એમાંથી કેંક મળે ખરું. પણ તેથી આપણા પોતાના સાહિત્ય ભંડારમાં તો કેંએ નવીન નથી ઉમેરાતું.

હમુનાં વર્ષો કરતાં વિક્રમના સંક્રાંતિ અનુક્રમમાં એમના સંગ્રહનો ઐતિહાસિક ક્રમ લેવાયો હોત એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. હમુનાં વર્ષોને કાલ્પમાં ચાલુ રહેવાની દરકત નહોતી. મિરાંમચિન્દો પરત્વે પણ રા. તારાપોરવાળાનું ધ્યાન નથી રહ્યું એ પણ આ સંગ્રહની એક બીજી ખામી છે. આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં વિરામચિન્દોની આટલી બધી અસાંજકતા દહ્યો ચાલુ રહે એ જીલકુલ ઇચ્છવા જેવું નથી.

દીંદની જુદીજુદી ભાષાઓના ઉચા

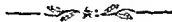
પ્રકારનાં અભ્યાસોની યોજનાની રુપરેખા વીશે સ્વર્ગસ્થ અસુતોપ મુકરજીનો નાનો છતાં સૂચક લેખ એક અગત્યનું દૃષ્ટિબિંદુ નક્કી કરી આપે છે.

સંગ્રહનો ઉપયોગી ભાગ તે અ. તારા-પોરવાળાનો આશરે બીસ પૃષ્ઠોનો ઉપોદ્ધાત છે. અમને એ ધણોજ ટુંકો લાગ્યો છે. એમાં કે' ખાસ વિશેષતા અમને માલમ નથી પડો. આપણા ધણાએક સાહિત્યકારોએ યુગવાર આપણા સાહિત્યને આજ સુધીમાં અવલોક્યું છે. એ સર્વમાંથી મુખ્ય એક કે બીજાનો દૃષ્ટિકોણ લઈ રા. તારાપોરવાળાએ એ સંબંધમાં એમનો ઉંડો અભ્યાસ, ધાર્મિક વર્ગીકરણ, ભાષા અને સાહિત્યનો ઐતિહાસિક વિકાસ વિસ્તારથી અવલોકી આપણને અર્પાં હોત. અમે આશા રાખીશું કે હવે પછીના સંગ્રહમાં આ આખત એમનું ધ્યાન એ આધા વગર નહીં રહે.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો પ્રસાત-કાલ ઉંડો અને સંગીત અભ્યાસ માગી લે છે.

એ પ્રાચીન સાહિત્યને સંગ્રહી રહેતી જુનામાં જુની અને જુદીજુદી પ્રતોના વિવેકી અભ્યાસકની આપણને જરૂર છે. એ જુના સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં લઘીઆઓને હાથે અને યુગોનાં દોડડહાપણ, અસાન કહો કે પછી આવશ્યકતાએ વિકૃતિ કરી નાંખી છે. એ વિકૃતિઓને શોધી આપણે વીણી નાંખવાની છે. મહેતા કે મીરાંને નામે 'કે' કાગ્યો ચઢી ગયાં છે તેમને જુદાં કાઢી મુકવાની જરૂર છે. મીરાંના આટલાં બધાં ગુજરાતી કાગ્યો ક્યાંથી આવ્યાં એ માટે પણ એના અભ્યાસકોને સતોપકારક ખુલાસાની જરૂર છે. રા. તારાપોર-વાળાએ પણ જે એ બીમ થઈ ગયા છે તેમને એક મણી લેવાનો આપણા જુના સાહિત્ય-ની આવી સ્થિતિમાં દોષ કરી દીધો છે. આ યુગનું આપણું સાહિત્ય આ રીતે વિસ્તારથી અવલોકાય એ બદ્ધ જ છે.

અ. તારાપોરવાળાને અમારાં ખાસ અભિનંદન છે અને એમના આ હજુ પ્રયાસ માટે અમારી ઉંડી સદાનુભૂતિ છે.

ભાગીરથીની ભુલ્ય : લેખક : રા. રમણીક અ. મહેતા, મુંબાઈ.

રા. રમણીક મહેતાએ બંગાળીમાંથી થી. બલધર સેનના પુસ્તકનો અનુવાદ કરી ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ પ્રસ્તુત પુસ્તક મુક્યું છે.

મુજ વાતોનાં સ્થલ ને સમાજને અનુવાદકે પદ્ધતી ગુજરાતી વાંચકને પરાયાં ન થઈ પડે તેવા કલાકૌશલથી રજુ કર્યાં છે.

બંગાળી લેખકો ઉદ્દેશ પ્રાધાન્ય કૃતિઓમાં અને તેમાંએ ખાસ કરીને નૈનિક પ્રાધાન્ય કૃતિઓમાં હોંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક ઝીણા અને અટપટા પ્રસંગો બદ્ધ કેલાથી ગુચી લે છે; અને કેટલીક વખત તો વાંચનારના મન ઉપર તેની અસરો ધણા લાંબા વખત સુધી મુકતા જાય છે.

બંગાળી લેખક શ્રી. ચરત્. બાપુ 'વિરાજ

વહુ' નામની તેમની એક કૃતિમાં હોંદુ સમાજની સ્ત્રીને પરપુરુષ વીશે અથોઅ એવો માત્ર વિચાર કરવાથી તેની નાયિકાને અનેક વિપત્તિઓમાં હસેલી મુકે છે. અને પરલોકનાં માત્ર કાલ્પનિક સુખોની આશામાંજ નૈતિક બુલનાં મહામુલાં પ્રાપ્તિતોમાં આલોકની યાત્રા પુરી કરાવે છે.

અને આ રીતે આ લખાનક રસ ગ્રેરી સમાજને સંયમ, ધર્મ અને નીતિનાં બંધનોથી જકડી લેવા માગે છે.

શ્રી જલધર સેનની વાર્તાની નાયિકા ભાગીરથી હોંદુ સંસારની બાળ લગ્નની રુઢિનો ભોગ યથ તેની કિશોરાવસ્થાના પ્રાતઃકાલમાંજ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

હોંદુ સંસારમાં સ્ત્રી વિધવા યથ એટલે તેને વીતરાગ આપવોજ જોઈએ; ન આવે તો લાવવોજ જોઈએ. તેનાથી શોષ ન થાય; સંગીત, સાહિત્ય કે કલા વિનોદ ન થાય. અને આ રીતે સ્વભાવજન્ય રસરુચિઓને જીવન રચુમાં મુકાવી નાખવી જોઈએ. અને માધુર્ય ઝંરતી બાલાઓએ કરમાઈકરમાઈ, રીબાઈરીબાઈ, બળીઝળી જીવન વ્યતીત કરવું જોઈએ.

ભાગીરથીનો પિતા મોહન એક બેંકમાં નોકરી કરતો હતો. કાળે કરી તેની મતિ બ્રહ્મ થાય છે અને બેંકમાંથી પૈસા કચાપત કરે છે. તેને કેદ મળે છે. તેનાં બેરોં છોકરાંનું લરણું-પોપણ સુસ્તનિવાસી તેનો એક મિત્ર કરે છે. ભાગીરથી અને તેની મા મુબાઈમાં એક નાનકડી ઝોરડી રાખી દિવસો ગાળે છે. પંડોસીઓ સ્વાભાવિક સ્વાર્થવૃત્તિથી ગેરા-એલાં છે તોપણ સાધારણ રીતે આ દુઃખી કુટુંબ તરફ મમતા અને માયાથી જીવે છે.

ભાગીરથીમાં યૌવનના ચમત્કાર શરૂ થાય છે અને નરહર નામના એક વિલાસી યુવક તરફ આકર્ષાય છે. મોહનનો મિત્ર દીનેશ ભાગી અને તેની માને સુસ્ત બોલાવે છે. મા જવા તૈયાર થાય છે; પરંતુ ભાગીરથીને મુબાઈનું રંગરાગી જીવન ભાગી જવું ગમતું નથી. અને અંતે સંકેત પ્રમાણે સુસ્ત જવાની આગલી રાત્રે નરહર સાથે તે ચાલી નીકળે છે.

યુવક ભાગીરથીને ભોળવી ગઢાર ગામ લેઈ જાય છે. અહીં ભાગીરથીની જીલ થાય છે. ધર છોડી નીકળ્યા પછી રસ્તામાંજ તેને નરહરની ભટ્ટ મતિનો સાક્ષાત્કાર થતાં પોતાની જીલ તેને સમજાય છે. અને અહીંથીજ તે જીલ મુધારવા પ્રયત્ન કરે છે; અને આ જીલના પરિણામે અનેક વિપત્તિઓની દારખાળમાં તે લપેટાઈ જાય છે. પરંતુ આ અનેક વિકટ પ્રસંગોમાંથી પણ પોતાનું શીયળ સાચવતી તે મરણને કાંઠે આવી પડે છે. આ નાનકડી જીલના ભારે પ્રાપ્તિતને અંતે મુબાઈથી સુસ્ત ગએલી તેની માતાને ને જેલમાંથી છુટેલા તેના પિતાને મુબાઈ નિવાસી તેની પડોસી માસીજાના અકસ્માત મેલાપથી મળવા તે ભાગ્યશાળી નાવડે છે.

આ પુસ્તક હાથમાં લીધા પછી પુરું કરીનેજ મુકવાનું મન થાય તેવી આકર્ષક શૈલીથી લખાયું છે. માત્ર કર્શતા સંખ્યાની આગ્ય જોડણીમાં અને કેટલાક વિદ્વાતબર્યા-આટંબરી સંખ્યા વાપરી લેખકના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરવાથી આવી જાય છે, અને દૃષ્ટીએ છીએ કે દ્વિતીય સંસ્કરણ વખતે અથવા નવાં પુસ્તકોમાં શ. મહેતાનો આ આગેદ ટળી જશે.

ધરુલામના ઝોલીઆ લા. ૧—લેખક:
રા. મુશીલ મહા.

‘યુગધર્મ’ માસિકમાં છુટક છુટક છપાએલા લેખોનો આ સંગ્રહ છે. સૌ. શારદા મહેતાએ એની પ્રસ્તાવના લખી સંક્ષેપમાં સારું આસ્વાદન કરાવ્યું છે. લેખક પ્રવાહવાહી શૈલીમાં ધરુલામી પ્રળના આ સતોનોનો સારો પરિચય કરાવી શક્યા છે. હાંદમાં રાજ્યસત્તા અને શાસિત પ્રળ વચ્ચે કંકાસનાં કારણરુપે ધરુલામી પ્રળનો જે વખતમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેવે વખતે આવા પ્રસ્તકની ખાસ જરૂર હતી. એથી એ પ્રળને યથાયં સ્વરૂપમાં પીછાની આપણે શાશ્વત ઐક્યને પંથે પડી શકીએ એવી કૃતિઓ આદરને પાત્ર થવી જ જોઈએ. રા. મુશીલ એમનો આ પ્રયાસ જરૂર ચાલુ રાખશે એવી અમારી હિચ્છા છે.

મુશીલાના પત્રો—સંપાદક અને પ્રકાશક:
રા. ચીમનલાલ જેયંદ શાહ, મુંબાઈ.

રા. ચીમનલાલ શાહે આ ઝોગલુપચાસ પત્રોના સંપાદન અને પ્રકાશનથી આપણા પત્રસાહિત્યમાં એક હમેશાં કર્યો છે. વર્ષો પર અંગ્રેજ ‘કમલાના પત્રો’ના ભાષાંતરે મદ્રાસ ઈલાકાના આપણા સમાજનાં દુરો રસબર રીતે આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યાં હતાં. આપણા સાહિત્યનું આ અંગ હજી કુમળું છે. નવજીવને આપેલી આપણી નવીન પાંખોને આપણા સાહિત્યના અંગેઅંગના વિકાસ સાથે હંમેશાં ટુંગ ઉપર હડવાની અભિલાષાઓ વ્યક્ત થતી જાય છે. આ સંગ્રહ એનું એક સૂચન છે.

મુશીલા કલ્પિત કે વાસ્તવિક એક સુરતની યુવતી છે. એના વિદ્યાર્થીપતિને એ આ પત્રો લખી એને વીંટી રહેલા સમાજને આલેખતી પોતાના દેશને દલવે છે અને વિયોગને લજવા કરે છે. પત્રોમાં નૈસર્ગિક દેશનાં દર્શન નથી પમાતાં; પ્રયોજિત દેશના નિર્બલ પ્રયત્નો એમાં પ્રત્યક્ષ થયા વગર રહેતા નથી. પોતાના નામાંબુસાર મુશીલા મુંબાઈમાં એકી ડમરી મોઢાના બાવ બતાવી શકે છે. ‘યુવાના

નૈસર્ગિક આવેરો જેમાં તેરા કે ધગરા એનામાં લાગતાં નથી. પતિને મિત્રની સમાન કક્ષા ઉપર પત્ર લેખનદ્વારા રાખવા પ્રયત્ન કરતી કરતી એ પોતે (આપના) જેમાં સર્જનામોથી નીચે આવીને બેસી જાય છે અને તરફીયાં મારતી આપણી રૂઢિને સંરક્ષવા કે સંહારવા ડાહ્યા ઉપદેશકની માફક ઉપદેશોનાં વ્યાખ્યાનો આપે જાય છે. વિદ્યાર્થી પતિને આ અવેતન અધ્યાપક સમાજશાસ્ત્રનાં જે વ્યાખ્યાનો આપે છે તે અસરકારક થઈ શકે કે કેમ? પડદાનશીન લેખક મુશીલ, મુશીલા કે કમલા ગમે તે હો! અમે એને અભિનંદન આપીએ છીએ અને પત્ર સાહિત્યને હિતિ વિશેષ અનિમિત્ત કલાથી આવા પ્રયત્નો પુનઃ કરવા કહીએ છીએ.

સૌ. લીલાવતીબહેને પત્રોની પ્રસ્તાવના લખી આપી છે. પત્રોની સાહિત્યિક વિષયક મુલવણી અમણે સંક્ષેપમાં છતાં સચેદતાથી ની છે.

મુશુપનાદ—લેખક અને પ્રકાશક: રા.
વલ્લભજી ભાણુજી મહેતા, કલકત્તા.

રા. વલ્લભજી રા. નાનાલાલ કવિની શૈલીના અનુયાયી છે. સ્વર્ગે મીઠાચેલ સહચરીને એ આ શૈલીદ્વારા દેશની પ્રેમાર્જલિ આપે છે. કહેણ પ્રસંગને હિતિ દેશનાના આર્દ્ર બાંધે કાળ્યમાં સ્થળે સ્થળે દર્શન દે છે; પણ શુનશની ક્ષિતાના હેઠા-તમાના સ્વભાવજન્ય ગેયત્વને દૂર કરવા મિથ્યા પ્રયત્ન કરતા આવા પ્રયાસો હદયને નથી ડારી શક્તા કે કળને કલ્પતા આપ્યા વગર રહી શક્તા. એ શૈલીના પહેલા અને છેલ્લા ‘ગાયક’ તરીકે રા. કવિનું જ સ્થાન અદ્વિતીય રહેલું જોવા અમે ઇચ્છીએ છીએ. આજ ‘ગાયક’ જ આ શૈલીના સફલ આલેખન માટે યોગ્ય છે. એમના અનુયાયીઓ નથી એમના હત્તમ ગુણોની ઝાંખી કરાવી શકતા કે નથી એમના ભયંકર હોયોની પરંપરા બોલી કરી શક્તા. ભાઈ વલ્લભજીએ આ કહેણરસને ગેયત્વના કોઈ સંયમી અને નિયમિત માપમાં હતાયો હોત તો વધુ હિતિ યાત.

મોતીના પંડાસંગ્રહ—ભાગ ૧—લેખક:
સૌ. મંગળાગૌરી યુનીસાલ સેતલવાડ, મુંબાઈ,

સા. મંગળાગૌરીબહેને આ પુસ્તકની ખીજ આપણે પ્રસિદ્ધ કરી આપણી સ્ત્રીજાતિ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. રસિક કલાનો ગુજરાતની કોમલ ભૂતિ હાથે પુનરુદ્ધાર થતો નય છે ત્યાં આવા પુસ્તકને યોગ્ય સહાર મળ્યા વગર નહીં રહે.

ગુજરાતી બંગાલી શિક્ષક અને શબ્દકોષ—
લેખક: રા. દેવજી ગોવર્ધનદાસ ઠક્કર, મુંબાઈ અને પૌરબંદર.

આપણામાં બંગાળી ભાષા અને સાહિત્ય પ્રતિભા રસ વધતો નય છે. એ સાહિત્યનાં પુસ્તકો વખતોવખત ગુજરાતીમાં હતરી આપણા સાહિત્યના ભાષાંતરવિભાગને સમૃદ્ધ કરે છે. રા. ઠક્કરે એ અભ્યાસ અને સાહિત્યનાં ભાષાંતરોને વિશેષ સુગમ કરી આપવા આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. અભ્યાસકો એને યોગ્ય હિતેનન આપશે.

પ્રાચીન હાંદુસ્તાનનાં રચાનિક સ્વરાજ્ય—
અનુવાદક: રા. ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા, વડોદરા.

ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં વડોદરા રાજ્યનો ફાળો સંગીન આવતો રહ્યો છે. આ પુસ્તક શ્રી સચાજી સાહિત્યમાળાનું ૧૧ મું પુષ્પ છે. સુગ્ર મંથના લેખક ડૉક્ટર મુકરજી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળમાં આપણી સંસ્કૃતિની અસ્મિતા પુરવાર કરતી આવી કૃતિઓની આપણી પ્રજાને હાલ ધણીજ જરૂર છે. ડૉ. મુકરજી આપણો પ્રાચીન સંસ્થાઓના ઇતિહાસના વિદ્વાન અભ્યાસક છે. એમની કૃતિઓ પૂર્વ પશ્ચિમમાં આદરથી વંચાય છે. રા. ચંપકલાલ મહેતાએ આવા સમર્થ પુસ્તકનો સફલ અનુવાદ કરી ગુજરાતને નિઃસંશય આભારી કર્યું છે.

દયારત્નમાળ—ભાગ ૧—(આવૃત્તિ ત્રીજી)
સંશોધક અને પ્રકાશક: રા. ભોળાનાથ બાપા-લાલ કંથારીઆ, અમદાવાદ.

રા. ભોળાનાથ, કંથારીઆનું દયારામભાઈની કાવ્યસૃષ્ટિનો સારો અભ્યાસ છે. એને પરિણામે એ મણે આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. વાચકને એમાંથી કવિવરનાં કાવ્યરતનો, સુપરિચય થશે અને રા. કંથારીઆની સાથે એમાં નમનજનન, કરવાની કેક શક્તિ પણ આવશે. રા. કંથારીઆને અમારી સુચના છે કે સંશોધન કે પ્રકાશનમાં એમણે શક્તિ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું. કવિને અશક્તિની ખાસ ચીઠ હતી તેના પ્રકાશકોએ વીસરવું નેહવું નથી. બીજા ભાગની અમે આતુરતાથી રાહ નેહવું.

વીરકથા:—લેખક: રા. વસનજી રણછોજી નાયક, સુરત.

આ નાનકડું પુસ્તક બાળકોને વીર નરોની વાર્તાઓ પુરી પાડવામાં ઉપયોગી સેવાઓ સાધશે. મેરી જર્મન વાત્રા:—લેખક: સ્વામી સત્યદેવ.

સ્વામી સત્યદેવ પૃથ્વીના પરિવાજક તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેમણે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પૌતાની આંખો સુધરાવવા જર્મની જતાં વીતેલાં વીતકો અને અનેક રંગી અનુભવોની મહેદાર વાર્તા આલેખી છે. હાંદુસ્તાન પ્રતિ જર્મનીનો દષ્ટિકોણ પણ દીક્ષીકે દેખાડી દીધો છે. પરદેશ જતા દરેક યુવાનને આ પુસ્તક વાંચવા નેવું છે.

મુક્તમારા—અનુવાદક: શ્રી. રમાચરણ.

મુળ કવિવર ડાંગોરનું પ્રસ્તુત પુસ્તક હાંદીમાં ભાષાંતર થઈ પ્રસિદ્ધ થયું છે. મુક્તધારાની ભાષા અસહના લેખક નેટલી સિન્ધ રહી હોત અને અનાવસ્થક લાંબાં વાક્યોથી ભાષાંતર ન થયું હોત તો આ ભાષાંતર એક સફલ ભાષાંતર થઈ રાખત.

વીજા વિદારી: (ખંડ ત્રીજો: ભાગ ૨ નો.)

લેખક: રા. સીતારામ જે. શર્મા. કડી. સામાજિક પ્રશ્નો અર્થતી આ રસિક નવલકથા આર્થિક છે.

નોંધ—સાહિત્ય સંસદના સભ્ય શ્રી. પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજના સુંદર ત્રિયત્ર સંગ્રહમાંથી કેટલાંક સુંદર ચિત્રો તેમના સૌજન્યથી અમને અમારા વાંચકોને ચેત્રના અંકથી પુઠા ઉપર આપવાં શરૂ કર્યાં છે.—વ્યવસ્થાપક

પરિવર્તન

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૮ થી]

હાહાલા લાગ્યો. શુદ્ધિમાં આવી મહારાજ બોલ્યા: “કીર્તિચંદ્ર! તારાથી મારું આટલું સુખ પણ સહન ન થયું?”

કીર્તિચંદ્ર સ્તબ્ધ ઉભો હતો. તેનું અંતર વલોવાઈ જતું હતું.

“અને બહેન મૃણાલિની! પિતાનો તને એટલો બધો ભય જણાયો કે તેને તરછોડીને મૃગ? મારીજ જુલ, મારોજ અપરાધ. કુલને મેંજ કરમાવી દીધું.”

તે રડી પડ્યા. તેમને જીતકાળનાં સ્મરણો તરી આવ્યાં. બેલાન મધ તે-ઢળી પડ્યા. અનુચરો તરત તેમને શયનગૃહમાં લઇ ગયા.

૩

કીર્તિચંદ્ર પોતાના અસહ્ય ધરે આવીને રહ્યો. તેને પોતાની પ્રિયા સાંભરી આવતી, ત્રીથી તેના હૃદયમાં અત્યંત વેદના થતી. મૃતિઓ ધડવા બેસે, પણ રાજકુમારીના સ્મરણમાત્રથી આંખો સજળ બનતી, અને હથીઆરો નીચે પડી જતાં.

મહારાજ પણ રાજકાળમાં હવે સિયિલ થવા લાગ્યા. હાહાસ મુખે એકાંતમાં બેસી રહેતા. કોઇ વખત કીર્તિચંદ્રને બોલાવે પણ આ યુવાન શિષ્ટી આંસુ શીવાય બીજું કંઈ પણ વાન કરી શકે નહીં.

પ્રધાનને મન આ સ્થિતિ ભયપ્રદ જણાઇ. તેણે ધણી વીનંતી કરી, પણ તે બધી વ્યર્થ નીવડી. તેમની હાહાસીનતા મટાડવાને માટે મહારાણીને વીનંતી કરી છતાં તેઓ પણ નીષ્ફળ નીવડ્યાં.

ચોડા દિવસો પછી સાંભળ્યું કે મહારાજ અસૌક કલિંગ ઉપર ચડી આવે છે. પ્રધાન

ચમકી ગયો. તેની નજર સમીપ રાજ્યનો વિનાશ જણાયો. મહારાજને જાગૃત કરવા તેને યુક્તિની જરૂર લાગી. તરત તે કીર્તિચંદ્ર પાસે ગયો.

તે વખતે કીર્તિચંદ્ર પુતળા ઉપર કુમાશ લાવવા મથતો હતો. સંધ્યાનું યુવાળી તેજ વૃક્ષો ઉપર પડી આંખુંઆંખું બનતું જતું હતું. કીર્તિચંદ્રે નમન કર્યું.

“પધારો મહારાજ!” કહી આસન આપ્યું. “શી આચા?” કીર્તિચંદ્રે કહ્યું.

પ્રધાનજી તરત દરયા. તેમના હસવામાં મગ્ન હતો.

“પ્રાર્થના કરવા.”

કીર્તિચંદ્ર નરમ બની ગયો. તેણે આવા ઉત્તરની આશા રાખી ન હતી.

“મહારાજ! આપ કટાક્ષ કરો છો. મારી પાસે પ્રાર્થના શી, વીનંતી શી? મારું જીવન સર્વસ્વ ગયા પછી હું છેક રંક બની ગયો છું.”

“પણ તેના સ્મરણથી તમે કતબ્ય ચુક્યા છો.”

“કેવી રીતે?”

“તમારે લીધેજ મહારાજ અત્યારે શોકમય સ્થિતિમાં છે. રાજ્યમાં અગ્નિવરયા અને અધેર આવે છે. તમે સહાયક થવાને બદલે વિદનકર્તા નીવડો છો. તેમાં વળી મહારાજ અશોક કલિંગ ઉપર ચડી આવે છે. શું રાજ્યનો નાશ થતો તમે તમારી નજરે જોઇ શકો છો?” પ્રધાનજીના મુખ ઉપર પ્રજાવ હતો.

“તેમાં હું શો ઉપાય કરી શકું?”

“અત્યારે મહારાજ તમારા હાથમાં છે. તમેજ તેને જાગૃત કરી શકશો.”

કીર્તિચંદ્ર પ્રધાનજીની સામે જોઇ રહ્યો. તેનાં વચનોમાં સહ્ય જણાયું. આ વખતે તેને પણ યોગી સાંભળ્યાં. બંનેના વાક્યમાં તેને સામ્ય જણાયું.

“હું ઉપાય કરીશ. આપ નિશ્ચિત રહેા. મારા કર્તવ્યની દિશા મને સુઝી છે.”

પ્રધાનશ્રી પ્રસન્ન મુખે વીદાય થયા.

કીર્તિચંદ્ર તરત ગાજરઆરમાં આવ્યો. મહારાજા ઉદાસ મુખે પૂર્વજ્ઞેની હાજીએને નીહાળી રહ્યા હતા. કીર્તિચંદ્ર હાથ જોડીને તેમની સામે ઉભો રહ્યો. મહારાજાએ વિનયથી તેને બેસાડ્યો.

“ધણે દિવસે તમે આવ્યા.”

“હા મહારાજા ! કોઈ દિવસ નહીં, અને આજે યાચના કરવા આવ્યો છું.”

“જરૂર જણાવો.”

“રાજકુમારીની પ્રતિમા ધડવા મેં વિચાર કર્યો છે. જ્યારે તૈઆર યાય હારે આપ દર્શન કરવા આવી શકશો ? મારી અને આપની જીવન આશા દષ્ટિ સમીપ નિરંતર રહે એ લાગણીએ મને પ્રેર્યો છે.”

કલિંગરાજની આનંદની ભિમ્બિયા ઉછળી આવી. પ્રતિમા સત્વર પુરી યાય તેવી તેમણે આશા કરી.

હવે શિશ્વીમાં અગળ ઉત્સાહ આવ્યો. પ્રિયાને મળવા જટલો તેનામાં તનમનાટ હતો. થોડા વખતમાં તેણે એ પ્રતિમા તૈઆર કરી.

પ્રતિમા જોવા માટે આખા પુરવસીને આમંત્રણ આપેલું. નગરજનોનાં પુર ઉજટયાં. પ્રતિમા ઉપર વજ્રઆછાદન હતું. દર્શન માટે સર્વની આખો આગુર બની હતી. શિશ્વી ઓટખા ઉપર બેઠો બેઠો સ્થિત હારય દસી રહ્યો હતો.

થોડી વારે અંગદક્ષકાના અવાજ સંજળાયા. મહારાજા પગપાળા આવતા હતા. આવતાંજ કીર્તિચંદ્રને બેઠી પડ્યા. વજ્ર ઉપાડવાનો તેમણે દુક્રમ આપ્યો.

આજ્ઞાદત્ત ઉપડતાંજ મહારાજા પ્રતિમા પાસે ઢોડી ગયા. શિશ્વીના મુખ ઉપર આજે

અનેક ભાવો તરતા હતા. આંખોમાં આંસુ હતો, મોઢા ઉપર હારય હતું. મહારાજા પ્રતિમાના ચરણને યાત્રી પડી આંસુની નદી વહાવવા લાગ્યા.

“બહેન ! મૃણાલિની ! ધણે દિવસે દર્શન દીધાં. કીર્તિચંદ્રે તને હુત કરી અને તેણેજ મારો મેલાપ કરાવ્યો.”

કીર્તિચંદ્રે હાથ પકડી ઉભા કર્યા.

“મહારાજા ! પ્રતિમાનું બરાબર નિરીક્ષણ કરો.”

મહારાજા સામે જીએ છે તો પોતાની પ્રતિમા મૃણાલિનીની પ્રતિમા સામે દીન વદને ઉભેલી જોઈ. રાજકુમારીની પ્રતિમા તરફ ફરી દૃષ્ટિ ફેંકતાં તેના હાથમાં આદેશ લખેલો જણાયો--

‘પિનાછ ! ઉદાસી શા માટે ?

ઉડો, સત્વર ઉડો. જન્મભૂમિ તમારા વિના રહે છે કર્તવ્યગત્ય ન બનેા.”

વાંચી મહારાજા સડક બની ગયા.

પ્રધાનશ્રી તરત આગળ આવ્યા.

“મહારાજા ! પ્રભુનો ઉપકાર માનો કે આપને કીર્તિચંદ્રે સફાળા ગમ્યત કર્યા. બહેનના સંદેશમાં ધણું રહસ્ય છે. આપની ઉદાસીનતાથી દેશ નિસ્તેજ બનતો જાય છે. મહારાજા અશોક ચઢી આવે છે. આપ હવે આયુષ્યો સજી તત્પર થાવ.”

મહારાજાને મન આ બધી સૃષ્ટિ નવીન જણાઈ. રાજકુમારીની પ્રતિમાનો આદેશ, પરિસ્થિતિનો ફેરફાર વગેરે જોઈ તેમનાં રોમાંચ ખડા થયાં. પ્રધાનશ્રીને યુદ્ધની તૈઆરીનો દુક્રમ આપ્યો.

કીર્તિચંદ્ર પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ થયું સમજી થોડી પાસે જવા માટે વનમાં આંતરી નીકળ્યો.

મોહન-માયા

[અનુસંધાન' પૃષ્ઠ ૨૫૪ થી]

મધુરી

[કરઝાકામાં] તેમાં તમે એને દોષ કેમ આપો? તમારી કૃતિમાં અનેક સ્થળે આવી અદેખાઈ એટલી અચ્છી તરેહ આલેખી છે કે તમારાથી ન સમન્વય એવું હોયજ નહીં।

મોહન

એમ થાય તોપણ તેના કેં આદર કરાય? ગારા એક અંથમાં તમને-કદાચ એ હજી અગમ્ય હશે કારણ કે તે અપ્રદર્શિત છે-મેં આવીજ અદેખાઈનું ચિત્ર ખડું કયું છે. તાદસ્ય, આબેહુજ, ભસભલા દીકાકારો ગોથું ખાઈ ગય એવું.

મધુરી

કદિપન કે સત્ય?

મોહન

[ધૃષ્ટ] સત્ય. અક્ષર માત્ર સત્ય. અને તે સહેલુંજ હતું. નીમાજપુરના નવાજની દીકરી મારી પાછળ ગાંડી થઈ હતી. મેં તેની તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. તેને શોક સાલવા લાગી. અને તેથી મને પોતાનેજ એવા પત્રો લખ્યા હતા કે જેમાં અદેખી સ્ત્રીનું હૃદય સર્વસ્વ નસેનસ, રંગેરંગ આરપાર તરી આવે, દેખાઈ રહે. એ નાટક જાહેર થશે ત્યારે કાણ મળે કેટલા લાખ રૂપીઆ મને...

મધુરી

[નિગસાનો અપાર-અસહ્ય ક્રોધ] માફ કરો, પ્રભુ નામે મુગા રહેા...

મોહન

પણ, મીસીસ નરોત્તમ—[પણ વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં વળી પુબ્યા આવી, એટલે સત્વર વેપ બદલેા.]

પુબ્યા

[મોહનને] આપના આગમનની શહેરમાં બધું મધ લાગે છે. આપનો જીનો મોદી આવ્યો છે.

મોહન

મોદી?

પુબ્યા

હાથ. કહે છે કે આપ પાસે મોએક રૂપીઆ લેણા છે.....

મધુરી

નિરથક બહેન! કવિરાજ કાઢને આપવામાં માનતાજ નથી. આપણે અસહકારી બની કર ભરવાની ના કહીયું ત્યારે વાત! પણ ડૉ. ટાગોર તો કરજ ન આપવાનો મુળ સિદ્ધાંત લઈ બેઠા છે.

મોહન

[મસ્કરીમાં હાડાવે છે.] વાહ, વાહ! એ પણ ઠીક બનાવટ માંડી. [પુબ્યાને નોટ કાઢી. આપે છે.] લો, આપો એને સો રૂપીઆની નોટ. બાકી કેં વધે તો કહેજો કે બ્યાજ પેટ રાખી મુકે.

પુબ્યા

[આ નોટકની કરી સમજ નથી પડતી] વારુ મદાશય. [નોટ લઈ જવા માંડે છે. દરવાજાથી મધુરીને સંદેશો કહે છે.] મધુ-બહેન! ફાંખવા તમને હમણાજ શોધનાં હતાં. [ગય છે]

મધુરી

આ આવી.

મોહન

[પુબ્યા અદ્રશ્ય થયા પછી. વળી મધુને સળાવવા સજ્જ થાય છે.] આ પણ મીસીસ નરોત્તમ! તમે મને મુંગા, રહેવાનું ફરમાન કયું તેનું કારણ સમજાવશો?

મધુરી

[કઠોર કટાક્ષ] આપ ન સમજ્યા ?

મોહન

ના છ.

નરોત્તમ વળી આવે છે.

મધુરી

હું દીલગીર છું કે તમે સમજી પણ નહીં
શકો.

નરોત્તમ

હું માત્ર આ પત્ર પાછું મુકવા આવ્યો છું.

પણ એટલામાં તો મધુરી ત્રણ દિવસની બુખી
વાધણ શોકાર પર કહે તેમ નરોત્તમ
પર કહી પડે છે. એને હમણાના
આવેશમાં બુખારામાં પડી ક્યારી
નાખે છે.

મધુરી

[દર્શનાં આંસુ રોક્યાં નથી રહેતાં] ઓ
વહાલા-મારા પ્રિયતમ ! પ્રેમાંધ નરોત્તમ !
[ભિંમિ ખતમ થાય તે પહેલાં તો તેને મુકી
દોડતી નાશી જાય છે.]

નરોત્તમ

[વિસ્મય ચક્રિત. મોહન સામે ટગર
ટગર જુવે છે.] આ શું છે ?

મોહન

[દસે છે.] ગમે તે, પણ તું રાજી ?

નરોત્તમ

[દર્પાવેશમાં તેને બેટે છે.] યાર ! હું
તો સ્વર્ગ સુખ જોઉં છું.પત્ર પડી મધુરી પાછળ એ પણ ગાંઠ
જેવા દોડતો જાય છે.

મોહન

[એકલો, નિઃશ્વાસ નાખે છે.] ઓ ખુદા !
કેવી નીચ કુશ્તિ ![પુષ્પા પચાસ રૂપીઆની નોટ લઈ પાછી
આવે છે.]

પુષ્પા

આ લો કવિરાજા ! મોટીએ પચાસ રૂપીઆ
પાછા આપ્યા. એને એના દદ ઉપરાંત
નથી લેવું.

મોહન

[ખુશ થતો લે છે.] જોયું કે, પુષ્પા
બહેન ! મીસીસ નરોત્તમ ચાહે તે કહે, પણ
દબ્બુએ જગતમાં ધણીએ એવા લોક છે કે
જેને મન પૈસો તે પરમેશ્વર નથી. [નાટકી
ગુસ્સો] મારા પર તમારી બહેને કેવો
આરોપ મુક્યો !

પુષ્પા

એ તો માત્ર ગેરસમજાતી કવિરાજા ! આપે
તે મનમાં આજુવી નહીં. કારણ એ બહાને
આપને અપૂર્વ ભાવણ કરવાની કેવી નક
મળી ! વિચારોને આવું અનન્ય રૂપ આપવું
તે કે સર્વ સામાન્ય માનવી શકિત હોય !
એ તો દેવાંશી નરનેજ સંભવે. મારામાં તો
રતિમાર પણ વાગદેખીની પ્રસન્નતા નથી.
એને તેથીજ આપવું વચનામૃત પાન કરતાં
મને ધણેલો અત્યાનંદ હું ખતાવી શકતીજ
નથી. એટલુંજ કહીશ કે ધડી પરની આપના
પરની મારી રીસ હવે બીસકુસ નથી રહી.

મોહન

તમે ત્યારે ખરેજ ગુસ્સે થયાં દતાં ?

પુષ્પા

સહેજ, પણ તે હવે વીતી ગયું. અને
તમારા પાસે હમણાંજ મારે એક જુના ગાઠ
મિત્રની એવા માગવાનો લેખ થાય છે તે કદું ?

મોહન

[એના આનંદનો પાર નથી] મારા
પાસે એક જુના મિત્રની સેવાયાચના ! કહે

પુષ્પા બહેન! નિર્વિલંબે, નિઃશંકે કહેા.

[બંને જણુ એક કોણ પર બીરાજે છે.]

પુષ્પા

[કહેતાં તો કહ્યું પણ હવે મુંઝાય છે.]
એ...તો...એ...તો એમ વાત છે કે-જુઓને,
કવિરાજ! વાત બહુજ દુષ્કર, નાજુક છે.
કાલથી એનો વિચાર કરું છું. પણ શબ્દોમાં
મુકી શકતી નથી. પણ મારા બંનેવીએ
હમણાંજ શુસ્તો કર્યો તેથી હીમત કેંક
આવવા મંડી છે. વળી મને જાણે શાથી
આપનામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા થઈ ગઈ છે. એટલે-
એટલે-હું જોખમ ખેડું છું.

મોહન

તમને તે માટે કદિ પશ્ચાત્તાપ નહીં
કરવો પડે.

પુષ્પા

[હીમત ધરી] આપે જોયું તો હરોજ,
કવિરાજ! કે નરોત્તમભાષા મધુ બહેનને-એ-
અતિશય ચંદાય છે. અને બહેન! જો જરા તે
પ્રતિ બેધ્યાન રહે તો એમને કેવી બચા
શાય છે!

મોહન

હા, મેં પણ એવું જ જોયું છે ખરું.

પુષ્પા

હું તો તેથી બહુજ ખિત દુઃખી બનું છું.
કવિરાજ! આપ કેં મધુ બહેનને સમજાવો તો?

મોહન

હું કેમ સમજાવું?

પુષ્પા

[ગાંધી ડમરી] જુઓને, કવિરાજ! આપને
મળ્યા અગાઉ પણ એને આપની ઝંખના
હતી; અને આપને મળ્યા પછી તો અવશ્ય
તેનો ભાવ આપના તરફ વધરોજ. માટેજ
હું ધૃષ્ટ બની આપની પાસે ચાલવા ઉભી છું;

કેંપણ કરીને મારી બહેનને શુદ્ધિમાં લાવો.
ખીચારા નરોત્તમભાષાની ધીરજનો અંત
આવવા લાગ્યો છે.

મોહન

[અતિ આતં રવરે] તમે એમ કહેા છો
કે હું અહીંથી જતો રહું?

પુષ્પા

[હૃદય ભાવના અનિરૂદ્ધ આવેશમાં]
ના ના! [સ્ત્રીજન સદજ મર્યાદા સાંકરે છે.]
કારણ એમ કરવાથી હું બહેન મુઘરવાની છે?
એમાં વરણ રિયતિ લેશ પણ બદલાશે નહીં
અને...નરોત્તમ ભાષ.

મોહન

[ગાંધી ડમરી.] જુઓ! સાંકળો! 'હું'
એક મુક્તિ બતાવું.

પુષ્પા

[હૃદય ધેલી] વહા! એટલી વારમાં આપને
મુક્તિ મળી પણ કે?

મોહન

[કેંક અચકાય છે.] હા...અથવા તો હું
એમ માનું છું. એ આખરનો છે-પણ અમોક્ષ
પ્રયોગ સમજાવો.

પુષ્પા

તે શું?

મોહન

તે એ કે...કે...જુઓને, પુષ્પા બેન!
એ શબ્દોમાં કહેવું સહેલ નથી.

પુષ્પા

ઓ! સારે?

મોહન

સારે હું પણ તમારું અનુકરણ કરી
જોખમ ખેડું છું, કારણ મને પણ તમારામાં
અપ્રતીય ભરોસો છે.

પુષ્પા

મોહન

વારુ...

સારું હેત-એટલે-કદાચ જોઇએ તેટલું

મોહન

નહીં.....

[શંકાશીલ] હું ગમે તેવી યુક્તિ બતાવું...

પુષ્પા

પણ...તમે શુસ્તે તો નહીં થાઓને!

પણ સ્પષ્ટ કહોને, કવિરાજ! આમ ચક્ર-
કોળે શાને ચઢાવી રહ્યા છો.

પુષ્પા

મોહન

ના, નહીં થાઉં. પણ આગળ ચલાવેલી!

મોહન

[વળી અચકાપ છે.] તમારી બહેન

વાત એટલી હદ સુધી વધી ગઈ છે કે
આપણાથી અધિક માર્ગ અટકી ચકાવ તેમ
નથી. જો હું મીસીસ નરોત્તમને ખાતરી
કરાવી દઉં કે મને એના પરત્વે ખીલકુલ-
સહનર-એપરવાહ છે તો પછી એનો મોક્ષ થઈ
જાય.પરંતુ તમારું વહાલ આત્મભોગ આપવા
જેટલી હદનું છે કે ?

પુષ્પા

આત્મભોગ ? કેવી રીતે ?

મોહન

[તદ્દન ગંભીર] મારી ધર્મપત્ની બનીને!

પુષ્પા

[આ વીજળીનો આંચકો અચીંતો લાગ્યો
એટલે એકદમ ઉભી થઈ જાય છે] કવિરાજ!

મોહન

[આનું ઉગ્ર સ્વરૂપ જોઈ એ પણ બીંચે
છે.] યાદ કરો મીસ પુષ્પા! કે તમે શુસ્તે
ન થવાનું વચન આપી ચુક્યાં છો.

પુષ્પા

[ઉતાવળી ઉતાવળી બોલે છે.] મને
શુસ્તે નથી લાગ્યો. પણ આ સુચના એટલી
બધી અણધારી આવી પડે છે કે.....

પુષ્પા

[ઉતાવળી ઉતાવળી બોલે છે.] મને
શુસ્તે નથી લાગ્યો. પણ આ સુચના એટલી
બધી અણધારી આવી પડે છે કે.....

મોહન

[તદ્દન ગંભીરપણે-સ્પષ્ટ સ્વરે વાત કરે
છે. એના મોં પર જાણે છવન-મરણનો પ્રશ્ન
નકકી કરતો હોય એવો દેખાવ છે] મને
પણ તે તેટલીજ અણધારી છે. મહાકાલે-મહી
અગાઉ-કોઈએ મને કશું હોત કે તમારી
સાથે આ પહે આ જાતની વાત કરતો
હોઈશ, તો તમે શું એમ ધારો છો કે હું
ચોતે વિરમચકિત નહીં થયો હોય: પણ

પુષ્પા

આપ એમ માનો છો ?

મોહન

સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી.

પુષ્પા

એ ખાતરી કેમ કરાવી શકશો ?

મોહન

એમાં-એ-એ તમારા પર આધાર છે.

પુષ્પા

[અચકા] મારા પર ?

મોહન

[ધૃષ્ટ] કેવળ તમારા પર.

પુષ્પા

સમજાવું નથી કે શાથી ?

મોહન

તમને તમારાં બેન બનેલી પર બદલ
વહાલ છે, નહીં કે ?

પુષ્પા

હાજી મને એમના ઉપર સારું હેત છે.

મુળ મુદ્દો આપણા હિતનો નથી.

પુષ્પા

એટલે ?

મોહન

[જરા વેપારીનો ડાળ કરે છે] મુળ મુદ્દો તમારાં બહેનબનેવીના સુખનો છે; જો એને માટે અત્તર પળે કે યુક્તિ નહીં શોધાય તો તેઓ જન્મપર્યંત દુઃખી થવાનાં.

પુષ્પા

હા, હા, પણ.....

મોહન

[નાટકી અવાજ ચાલુ છે.] બીચારા નરોત્તમ શેઠ ! એની સ્ત્રીને એ કેવો-કેટલો બધો ચાહે છે ! જો એની મનોવ્યથાનો વેળાસર ઉપાય નહીં ચોજાવે, તો એ કે ન કરવાનું કરી બેસશે ! તમારે એને મરવા દેવો છે ? બચાવવાનો નથી ?

પુષ્પા

મરવા દેવો છે ?

મોહન

હા, હું મારી માનસિક નજરે જોઈ સુક્યો છું કે એ નિરાશાનો માયો આપ-ધાતની અણી પર છે.

પુષ્પા

પણ તમારી સુચના માન્ય કરીએ તોપણ.....

મોહન

મારી સુચના માન્ય કરી તમે જાહેર મારાં પત્ની બનો તો તમારી બેદનને મારા પર કોઈ જાતનો વાંધાભયો ભાવ રહે કે ? બનેવી તે ભાઈ દરનાં વધારે વર્ત્ય; કારણ ભાઈ સાથે તો આવો સંભવ સંભવેજ નહીં; પણ બનેવી સાથે સંભવે, છતાં તે ઈર્ષ્યસતો

પક્ષપાત બેન પર પડે; એટલે કોઈ પણ સ્ત્રીના અહંભાવને કેટલો આધાત થાય ! પોતાથી કદાચ સંજોગવશાત્ ન પરણાય-પણ પોતાનીજ બહેનને પ્રણયીજન પરણવા આવે તો પછી-તો પછી .....

પુષ્પા

[હવે બરાબર ચેતી ગઈ છે, એટલે સમજી વાત કરે છે.] તથાસ્તુ ! તોપણ હું બંને આત્મભોગ આપું-પણ તેથી આપને આપવાનું શું પ્રયોજન ?

મોહન

[આત્મભોગીના મહા ડોળથી] અરે, મારી અહીં ગણતરીજ નથી.

પુષ્પા

આપ કવિવર ડો. ટાગોર-મને અંગીકાર કરો એટલે.....

મોહન

[તેને પુરું બોલવા પણ નથી દેતો] પણ એ વિચારજ અહીં કરવાનો નથી ! આપણા પરમાર્થો ઉદ્દેશની માત્ર કયા છે.

પુષ્પા

પણ આપને આટલો બધો ભોગ દેવાની શી જરૂર ?

મોહન

કેમ નહીં ? મારેજ નિમિત્તે-જો કે અનિચ્છતાં-આ રિયલિટી ઉદ્ભવી છે ના ? એનું સમાધાન કરવાનો મારો ધર્મ નથી શું ?

પુષ્પા

[સ્ત્રી બુદ્ધિ તીવ્ર છે. એને એમ છટકવા દેનાર નથી.] આ જાતની પરમાર્થ બુદ્ધિ અરેખર આપ જેવા મહા પુરુષોજ બતાવી શકે. પણ મારાથી એનો લાભ કેમ લેવાય ? આપના આવા ઉત્કૃષ્ટ આત્મભોગથી હું તો

ઝણી કર્યા છે એ વાત હું સ્વીકારું છું. પરંતુ એજ સંપ્રદાયના એક સાધુને મઠનો ત્યાગ કરી સંસારમાં આવેલા મેં જોયા છે. એમણે કેટલાએક સાધુઓની રહેણી કરણીની અત્યંત ચીતરી ચઢે એવી, કુદરત વિરુદ્ધની કુટેવો વીશે મને કહેલું છે અને “એ જીવતું નરક છોડી હું દોડી આવ્યો” એમ એ કહેતા. અમુક સાધુઓનાં વર્તન પરથી અથવા

અનુયાયીઓની નબળાઇઓ પરથી કોઇ સંપ્રદાયની ઉત્તમતા હું ઉતારી પાડવા નથી માગતો; પરંતુ ભોગવિલાસની વ્યાજબી લાલસાઓને પણ છેદી નાખવાનું શું પરિણામ આવે છે તે ઉપર તો, ઉપરની બીના પરથી હું ધ્યાન અવશ્ય ખેંચવા માગું છું. સામાન્ય નિયમ તરીકે એ નહીં ચાલી શકે. કોઇક વિરલ અપવાદમાં ઉગ્ર સંન્યાસ ધર્મ્ય હોય.

આજેજ મંગાવો.

સ્વામી રામતીર્થનું જીવનચરિત્ર. (સંપૂર્ણ).

સાદિત્ય પ્રેમીઓને અપ્રતિમ અવસર! એક આદર્શ દેશ-સંન્યાસીનું રસમય જીવન! ‘રામઆદર્શાલુ’ના નામથી પૌર્વાલ તથા પ્રાચ્યાલ દેશોમાં વિખ્યાત એવા સ્વામી રામના આ જીવનને કયો સાચો હીંદીવાન નહીં વાંચે?

કીંમત: રૂ. ૩ વી. પી. તથા પોસ્ટેજ જુદું.

વિધાતા વિપદ. અતિ રસિલું અને હૃદયસ્પર્શક કાવ્ય.

કીંમત: રૂ. ૦-૮-૦.

બદારગામવાળાએએ મેહેરબાની કરીને ૧૦) આનાની દીકરી મોહલબી

ઉપર લખેલાં બંને પુસ્તકો લેનારને રૂ. ૩. વી. પી. તથા પોસ્ટેજ જુદું.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

નં ૨, કાલિઆદેવી રોડ, મુબાઇ.

ગૌતમબુદ્ધ

—: ૦ :—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૧ થી]

બુદ્ધનું બીજું શાસન હાલના સમયને માટે ખાસ કરી જરૂરનું છે. નિર્વાણ, પૂર્ણતા કોઈ લખાવી લાવેલું હોતું નથી. માણસ સર્વે સમાન છે. અસમાનતા એજ અધર્મનું પહેલું પગથીયું છે. કોઈ પણ ન્યાત, કોઈ પણ કોમ પોતાને અગિમાનથી ઉચી માની, પોતાને માટે કેટલાક હક્કો નિર્માણ કરેલા છે એવા જે વિચાર લાવે તો તે મુખાંહની પરિસીમા છે. દરેક માણસને જન્મથીજ સર્વ હક્ક મળે છે; જન્મ્યો એટલેજ તે વ્યક્તિ તરીકે દરેક બીજી વ્યક્તિઓની માફક મન શાયતા રરતા લેવાને સ્વતંત્ર છે. ફેરફાર ફક્ત દરેકની વૃત્તિઓ, બુદ્ધિ, આચરણ અને મહેનતથીજ થાય છે. જે ધર્મ એમ કહે કે કેટલીક જાતનાં સુખ કેટલાક લાઝમશાળી જૂદેવાને માટેજ છે, જન્મથીજ કેટલાક શ્રેષ્ઠ અને કેટલા નીચ હોય છે; જે ધર્મ ખોટા ભેદમાં આવી હલકી મજબૂતી શીખવે છે તે ધર્મ નથી પણ અનાચાર અને અન્યાય છે. માણસ જાતિનું સરખાપણું એજ ઉત્તમ ધર્મનો પહેલો કાનુન છે; અને હૃદયોના પવિત્ર ઋષિ મુનિઓએ અનેક વખત એ નિયમ શીખવ્યો છે—પ્રવર્તાવ્યો છે. પણ હાલના સમયની માફક તે વખતના દાંભિક બ્રાહ્મણોએ રચેલા અન્યાયી જ્ઞાતિ ભેદોની સામે બુદ્ધે પોતાની લડત ચલાવી અને તેમાં પૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ થયો. એનો મુખ્ય શિષ્ય ઉપાસી હનમ હતો; આજે તેનાં પ્રવચનો વાંચો તો તમારા મોટા શત્રુ-

ઓને શરમાવે એવું તેમાં જ્ઞાન બધું છે. આ જોતાં કોણ કહી શકશે કે આ નમાલા ભેદો આપણામાં છે કે જેથી એક એકની સાથે આપણે બેસી શકતા નથી, ખાઈ શકતા નથી તેમાં કેંપણ અર્થ હોઈ શકે ?

આ વખત બુદ્ધાવતારનો છે; બુદ્ધના પ્રચલિત કરેલા નિયમોનું હાલ પ્રાધાન્ય છે. એવા સમયમાં જેઓએ આ પવિત્ર નિયમોનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે તેઓની જેવી અધમ સ્થિતી યદ છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. આપણે આજે ધાર્મિક કર્મકાણ્ડને આગળ કરી ખરાં તરવો જુલો ગયા છીએ. સંધ્યા કરી સંધ્યાના ખરા અર્થને રજા આપી દઈએ છીએ. ગીતા બડબડી જઈ કર્મયોગનો છાંટો પણ આપણા આચરણમાં રાખતા નથી; ફક્ત અંધશ્રદ્ધા-નકામા ધર્મ ઢોંગ—ખરા હૃદયધર્મનો વિપર્યય—અનર્થ અને અસહ્યની પૂજા રાખી રહ્યા. સમાનતાને બદલે ભેદ ન્યાતમાં ન્યાત, તેમાં વળી દસાને વીસા અને વીસામાં દેશાઈ પટેલનો દમામ વળી ઓર ન્યારો ! ગમે તેવો કાળો કર્મ કરનાર બ્રાહ્મણ યોનિમાં જન્મી ઉચો ગણાય—ગરીબ બાપડો અલંબ મંરકારનાજો હોય તોપણ ખાસડે મરાય ! જે દેશોમાં સમાનતા છે ત્યાં સુખ છે. આપણે અહીં અસમાનતાને લીધે દરેક જાતનું દુઃખ છે. સમાનતામાં માનનારાઓ જ્ઞાનમાં મહાલે; જ્ઞાનીઓના વારસો અસમાનતા આચરી ધાર્મિક અંધકારમાં સડે. આપણા બુદ્ધે શીખવેલા નિયમ પાળ અન્ય દેશની પ્રજા સુધારાના શિખર પર છે, ત્યારે આપણે તે બુદ્ધના કૃતદ્રી દેશીઓ ગુલામ કરતાં જુડી અવનતિના કીચડમાં સડે છે. એ મહાત્માના, નિયમો તોડનારાઓને એથી યોગ્ય શિક્ષા કંઈ મળે ?

ઝણી કર્યા છે એ વાત હું સ્વીકારું છું. પરંતુ એજ સંપ્રદાયના એક સાધુને મહંતો ત્યાગ કરી સંસારમાં આવેલા મેં જોયા છે. એમણે ઠેલાએક સાધુઓની રેહેણી કરણીની અલંત ચીતરી ચડે એવી, કુદરત વિરુદ્ધની કુટેવો વીશે મને કહેલું છે અને “એ જીવતું નરક છોડી હું દોડી આવ્યો” એમ એ કહેતા.

અમુક સાધુઓનાં વર્તન પરથી અથવા

અનુયાયીઓની નબળાઈઓ પરથી કોઈ સંપ્રદાયની ઉત્તમતા હું ઉતારી પાડવા નથી માગતો; પરંતુ ભોગવિલાસની વ્યાજબી લાલસોઓને પણ છેદી નાખવાનું શું પરિણામ આવે છે તે ઉપર તો, ઉપરની બીના પરથી હું ધ્યાન અવરથ ખેંચવા માગું છું. સામાન્ય નિયમ તરીકે એ નહીં ચાલી શકે. કોઈક વિરલ અપવાદમાં ઉગ્ર સંન્યાસ ધર્મ હોય.

આજેજ મંગાવો.

સ્વામી રામતીર્થનું જીવનચરિત્ર. (સંપૂર્ણ).

સાહિત્ય પ્રેમીઓને અપ્રતિમ અવસર! એક આદર્શ દેશ-સંન્યાસીનું રસમય જીવન! 'રામબાદશાહ'ના નામથી પૌર્વાલ તથા પ્રાચ્યાલ દેશોમાં વિખ્યાત એવા સ્વામી રામના આ જીવનને કયો સાચો હીંદીવાન નહીં વાંચે?

કોમિત: રૂ. ૩ વી. પી. તથા પોસ્ટેજ જુદું.

વિધાતા વિપદ. અતિ રસિલું અને હૃદયભેદક કાવ્ય.

કોમિત: રૂ. ૦-૮-૦.

ખડારામવાળાએએ મેહેરબાની કશીને ૧૦) આનાની દીકરી મોકલવી

ઉપર લખેલાં બંને પુસ્તકો લેનારને રૂ. ૩ વી. પી. તથા પોસ્ટેજ જુદું.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

નં ૨, કાકાબાદેવી રોડ, મુબાઇ.

કવિપંચક

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૪ થી]

પે. લી:

હજી હમણાંજ ભાદ્રપદી શુક્લ પ્રથમાને દિને
જીનાગઢને જન્મકાંડલરેથી લપડી, વડોદરાને વડલે
એકાદ રાતલડી રોકાઈ, મુંબઈની મોરદારિકાં

(મોઢ દ્વારિકાં?) પ્રતિ પગલાં માંડયાં હતાં તે પ્રસંગે
વીરને પારણે અને સંતકુંજની વચ્ચેજ મને આ
પાદપૂર્તિ શી પંક્તિની સ્ફુરણા સ્ફુરી હતી.

અંતિમ દીગ્ધાંશ:

આ કૃતિ માટે મુખ્યત્વે નીચેની કૃતિઓ-
ની મદદ લેવાઈ છે, જે સર્વ કર્તાઓનો
આભાર માનવાની તક હું સાધી લઉં છું.

કૃતિ

કર્તા.

૧ યુવર

નરકેસરીરાવ શંભુનાથ

૨ હૃદય વીણા

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

૩ કુસુમ માળા

"

૪ ઇંદુ કુમાર અંક ૧ લો લગ્ન

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

૫ ગુજરાતનો તપસ્વી

"

૬ પ્રજાતનો તપસ્વી

કવિ મોટાલાલ

૭ વિદ્યાસિકા

અરદેશર દ્રામજી ખમરદાર

૮ પ્રકાશિકા

"

૯. સાતમી સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખનું ભાષણ

"

૧૦ ભણકાર

બલવંતરાય કલ્યાણરાય કાકોર

૧૧ 'Poets' Wings :

Compiled and Edited

Part II.

By

Cloth Cover.

Mr. Anon.

૧૨ લલિતનાં કાળો (કર્તાની છબી સાથે)

લલિત

૧૩ વડોદરાને વડલે

૧*

* આ પુસ્તકનાં સરખાતનાં પાંદડાં ફાટી ગયેલાં છે એટલે કર્તાનું નામ જાણી શકાયું નથી; કેટલાક
સ્નેહીને પુછ્યું તો આ નામનું કોઈ પુસ્તક છે કે કેમ એ વીચોજ સંકો રજી કરી તોપણ શૈલી જોતાં
નીચેના કવિ પંચકડામાંથીજ એકાદ હ િં :

૧ જન્મશંકર મહાશંકર બુચ.

૨ જન્મ-લલિત.

૩ જન્મશંકર-લલિત.

૪ તારાંકિત લલિત.

૫ લલિત.

ગંભીર અકસ્માત

૧૯૨૨-૨૩

[અનુસંધાન ૫૪ ૨૪૧ પાંચ]

“મીપાલ, ઉરકા ઓવરકોટ ખેંચો; એ ચીનકા શાફુકાર હૈં આર ચોરીકા માલ છુપાતા હૈં.” આ કરકાકી કરેલો હુકમ થતાંજ મારો ઓવરકોટ ખેંચાઈ ગયો. અને અરે ભગવાન! એક ચઢી અને દાફકોટ સાથે હું સજ-છન્ડે-કટર સમક્ષ રજી થયો.

સજ-છન્ડેકટર મારો રેબલો જોઈ વિરમ્ય પામ્યો. મને પણ લાગ્યું કે ફજેતી થવાની હતી તે થઈ ચુકી. દવે સહ જળાવી દેવામાંજ વધુ ફજેતી થતી અટકે એમ હતું. મેં ડહાપણ વાપરી સહ દફીકત અથથી દત્તિ મુઠી કઢી સંભળાવી. સજ છન્ડેકટર મારી રૂપા ખાવા

લાગ્યો અને નથી જે ખનવા પામ્યું તે વીશે પોતાની દીલગીરી દર્શાવવા માંડી.

તેની આવી રુદ્ધ સદાનુભૂતિ જોઈ મેં તેની પાસે જે ચાર ટાંકણીની બક્ષીસ માગી. વિના સંજ્ઞાએ તેણે ટાંકણી બરેલો “પીન-કુશન” મારી આગળ ધર્યો. તેમાંથી જે ચાર ટાંકણીઓ કાઢી, મારી પાટલુનને સુવ્યવસ્થિત કર્યા પછી પાછી પરિધાન કરી. ત્યાર બાદ સજ છન્ડેકટરનો તેની સદાનુભૂતિ માટે આભાર માની બીજી લોકલમાં હું ઘર તરફ રવાના થયો.

મારો તો આટલેથી છુટકારો થયો, પરંતુ મારા આરાપી અસીસનું બીચારાનું શું થયું હશે. ?

હજી વખત છે.

હન્કમોક્ષ બચાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

હન્કમોક્ષના અનુગ્રહી.

પહેલો માળ, લાલગિંમ બીલીમ, મંગળદાસ મારકીટ પાસે, મુંબાઈ.

‘પીકચર્સ લીમીટેડ’ની યોજના

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૪ થી]

“નદી, પહાડ, જંગલ, ઝાડી વગેરેના દેખાવ માટે આપણે અનેક-ફોટોગ્રાફ રાખીશું અને તે ઉપરથી બ્રોક્કના કકડા તૈયાર રાખીશું. ઓર્ડર મુજબ તે ગોઠવી બ્રોક્ક તૈયાર કરીશું. નાટકના પરદાના કકડા ગોઠવાઈને જેમ અનેકવિધતા દેખાત તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમ આ બધા દેખાવ જોત-જોતામાં તૈયાર કરી શકશે.

“આકાશના દેખાવ માટે તેમજ-પાણીના દેખાવ સારુ પણ એવીજ ગોઠવણ રાખીશું. તેનાએ કકડા તૈયાર રાખતા પડશે.

“મહાપુરુષોના ચિત્રોને અને ફોટોઓને તથા હાફટોન બ્રોક્કનો-આપણે ગંભીર સ્ટોક રાખીશું એટલે સ્ટીરીઓ જેમ સરતા પડે છે તેમ આ બ્રોક્ક પણ આપણે સરતામાં સરતા આપી શકીશું. સ્ટીરીઓનું તો પુછવું જ શું? સીસાને લાવે એ મુકી દઈશું.

“એકંદરે આપણે એવી સુગમતા કરી આપીશું કે કોઈ પણ પુસ્તક, કોઈ પણ ચોપાનીયું, કોઈ પણ હસ્તપત્ર, કોઈ પણ દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક કે ત્રેમાસિક આપણા ચિત્રો વગરનું નહીં રહેવા પામે.

અને પંડિતજીનામાં મને અચળ શ્રદ્ધા છે. તેઓ જે ધારે તો આ બધુંએ કરી શકે એમ છે પણ-હવે વળી બીજો પ્રસંગ એ વાત કરીશું.

આ બધી વાતચીત ક્યાં પછી અમે અમારી કંપનીને લગતુ હસ્તપત્ર તૈયાર કરવામાં મુકાયા. વાંચનારે-જાણીઓમાં અમારું એ હસ્તપત્ર વહેંચાય ત્યારે ફાવી લેવું અને તેને બહોળો ફેલાવો કરવો.

અમારી એ કંપનીનું નામ અમે ‘પીકચર્સ લીમીટેડ’ રાખવાના છીએ. એ ધ્યાનમાં રાખવું.

વાળની સુંદરતા અને વધારે કરવા માટે કામીનીઆ ઓઈલનો ઉપયોગ કરો

વાળની ખુબસુરતી વધારવામાં, સુંદર, લીસા અને ચળકતા બનાવવામાં, ગમે તવી ફેશનમાં રાખવામાં, અને વાળનો વધારો કરવામાં કામીનીઆ ઓઈલ ધણીજ કામગીરી મદદ આપે છે. મગજને પૂલ ધણી દંડક આપે છે. સુગંધમાં ધણુંજ મધુર છે. એક વખત વાપરી ખાત્રી કરી જુવો.

કીંમત બા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦, ૩ બાટલીના રૂ. ૨-૧૦-૦;
પોષ્ટેજ પર્કીંગ જુદું.

ખરીદતી વખતે કામીનીઆ ઓઈલજ માંગજો અને લેજો.
ખીલું લેતા ના.

એંગ્લો ઇંડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું. નં. ૧૫૫, જુમામસીદ, ડેસ્ક નં. ૫,
મુંબઈ ૨.

વધુ પૈસા ખર્ચતા પહેલાં નમુનો વાપરી જુવો
તમારું પસંદગી પામેલું પરફ્યુગ

ઓટો દીલ બહાર (રજસ્ટર્ડ)

મધુર, મનોહર, સ્વીટ અને લાસ્ટીંગ ફક્ત થોડાં દીપાં (few drops) રુમાલ પર નાંખો અને સોરમ ચંમેલી અને મોગરાનાં પુલોની સાથે સરખાવી જુવો, પછીજ મોટી શીશી ખરીદજો. તમારા વહાલાઓને પણ ઓટો દીલ બહારનીજ બેટ કરજો. તેઓ પણ ખુશ થશે.

ખીજાં સેટોમાં પૈસા ખર્ચતા પહેલાં ઓટો દીલ બહારની ખાત્રી કરજો. બાટલીની કી. રૂ. ૨-૦-૦, ૧-૪-૦, ૦-૧૨-૦ નમુનો બે આના, સુગંધી કાડ એક આનો, પોષ્ટેજ પર્કીંગ જુદું.

એંગ્લો ઇંડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.,
નં. ૧૫૫, જુમામસીદ ડેસ્ક નં. ૫, મુંબઈ ૨.

નમુના માટે આ નીચેની કુપન ભરીને મોકલો

નમુના માટે કુપન

એંગ્લો ઇંડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કંપની; નં. ૧૫૫, જુમા મસજીદ
ડેસ્ક નં. ૫, મુંબઈ ૨.

જત એક શીશી નમુનાની ઓટો દીલબહાર (રજસ્ટર્ડ)ની નીચેને ટકાણે મોકલી આપજો.
રૂપાલ ખર્ચ માટે એક આનાનો સ્ટાંપ બીડેલ છે. (સ્ટાંપ જરૂર બીડવો).

નામ

ડોકાણું

સ્વમંદ્રણ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૭૨ થી]

કલેકટર કરવાની ઉમેદ હતી; અને અરાધ વર્ષે તે ગ્રી. એ. થાય તેથી નીચલાં ધોરણો કુદાવવાની યોજના તેમણે ધરી હતી. મુગે મેટ્રિક બહુતો ને સ્વમાં સેવતો સુદર્શન અંગ્રેજી પાંચમાં ધોરણમાં ગયો. સાત ને સીધા ઊકરાના જીવનમાં કે ખાસ બન્યું નહીં.

પાંચમા ધોરણમાં તેને આરંગઝેમના મૃત્યુ સુધી દીદનો ઇતિહાસ અને એસીકામેથ સુધી અંગ્રેજી ઇતિહાસ, બહુવાનો આવ્યો. અને નિષ્પત્તિ તેની. સ્વમંદ્રણની મર્યાદા વધી ગઇ.

એને જે 'દીદનો ઇતિહાસ' શીખવવામાં આવતો હતો તે અધિકચરો, નિજીવ, ઉત્સાહ વિનાનો પાઠરીકૃત ઇતિહાસ હતો; અને છતાં સુદર્શનને તેમાં રસ પડ્યો. અને સાથે હન્ટરકૃત ઇતિહાસનો ગુજરાતી તરજુમો પણ તે વાંચી ગયો. તેણે ફરીફરીથી તે વાંચ્યો. એક મહીના સુધી તેના જીવનને જોમ આપી રહ્યો.

સુદર્શનને જાતમજબુદ સાથે ચેન પડ્યું નહીં. જમીમાં ને ચારિત્ર્યમાં તે ધણા પૂજ્ય લાગતાં. પણ એની અપૂર્વતા ને નિર્વિકારિતા એને હિમવાન ગૌરિશંકરની માફક સાત ને અરપર્ય બનાવી મુક્તી. તેની સાથે કોઇ જાતનો માનવી સંબંધ તેને રાગ લાગ્યો નહીં. ધણી વખત તે દિગ્વિજયનો, નક્ષત્રી પ્રથિવીનો, આલ્મશુ સૈન્યનો કે શિવાજીનો વિચાર કરતો સારે તે એકદમ આવી. પરંતુ અત્યંત તેની અડમ પલાંડી બમંકર નિશ્ચિન્તાના ભરેથી તેના ઉત્સાહને દબાવી દેતી. તેની

પથ્થરની સ્થિર નિજીવ આંખો નેતા અંતરને નિશ્ચિતનું, ફરે અનુકંપાથી ફેરી રહેતી, એ તેને બહુ ગમતા નહીં.

તેને ચંદ્રશેખરના આલ્મશુ મંત્રાં જોડે તરતે આજખાણુ થઇ ગયું. થોડીક ખીંછો પડીએ માંથી પણ તેને પરિચય ગાઢ કન્વાનો પ્રસંગ મળ્યો. પરિચય વંધતાં ને પ્રિય ચંદ્ર પડ્યા. આ તક્ષશિક્ષાના આલ્મશુમાં બીબમની દહતા હતી ને ઓવની ઝનુન હતી. તેનું તેજ ભમવાન કૌશિક જેવું દેવી નહોતું છતાં આંજે એવું હતું. તે નવનંદને ઉખેડવાને સદા ઉત્સુક દેખાતા; અને પ્રતિજ્ઞા કરી જતાં છુટીજ રાખતા. અપાટાબધ તે સ્વમંત્રિ થઇ ગયા અને હુમેશા આવવાનું ને વાતો કરવાનું તેણે શરૂ કર્યું. સુદર્શનને ધણી વાર લાગતું કે આ નવા મિત્ર પર જે સદ્ભાવ તેને થતો હતો તેથી એના જીના મિત્રોને જરાક અદેખાઇ આવતી હતી. પણ એક જણ મોડો મિત્ર થાય તેથી તેને જીનો મિત્રોથી ઓછો ગણ્યો એ તેની ન્યાયવૃત્તિને રુચ્યું નહીં.

આ નવા આજખાણુમાં તેને મહમદગીઝની પર ગુસ્સો ચડ્યો. તેને ધણીજ મોટી દાઢી હતી. તેની આંખો વીકરાળ હતી. કોણ જાણે કેમ તેનો એક દાંત બહારજ દેખાતો. તે હુંટવાનો ને મંદિર લાંગવાનોજ ક્ષધ કરતો. તેણે તેને નહીં આવવાનો હુકમ કર્યો, હતો છતાં તે આચાજ કરતો; અને કતિ કોષ મહાદેવને વોડવાનો કે કોષ બંડાર હુંટવાનો પ્રયત્ન કરતો. તરત તે ગર્જના કરતો, તેનું સૈન્ય આવી પહોંચતું ને ગઝરાએલો, ગઝનવી પોતાના પવિત્રમાં છુપાઇ જતો. તેને અને આ દુષ્ટ વચ્ચે દારુણ વેર થયું હતું અને જ્યાં હોય ત્યાં આ પાખીનો પરાજિત

કરવા તેણે દહ પ્રતિજ્ઞા કરી.

પૃથ્વીરાજ ચાંદાણુ તેના મોઢા આશ્રિત હતો. પોતે જાણતો હતો કે એકલે હાથે તેનાથી બરાબર લડાવું નહોતું. તે સંયુક્તાના મોઢપાસમાં પડી, શક્તિ અને સમય સુમાવતો તૈયારી તેને તિરસ્કર પેદા થયો. ધણી વાર તો તે કહેતો કે આમ બૈરીથેસો થશે તો ફરી મદદ નહીં કરું. પણ તે અંદ બારોડને ચલાવે. બારોડ હંમેશાં આવી તેને મનાવી જતો અને મહેરબાનીની રાહે તે ચાંદાણુની વફાદારીમાં અને ધોરીનાં દળ પાછાં દઈતાં. કોણ જાણે કેમ ધોરીનાં લશ્કર રીંછના ટોળા જેવાં તેને લગતાં; અને કોઈ મદદારી રીંછની રમત કરવા આવે તો એનું શોય હાથમાં નહીં રહેતું. તે તરવાર લઈ પૃથ્વીરાજની મદદે જઈ પહોંચ્યો ને ધોરીનાં સૈન્યના ટુકડા કરી નાખ્યો. અને પછી નીરાંતે તે દીંદની વ્યવસ્થા કરવા બેસી જતો. ઉદારતાથી તે પૃથ્વીરાજને ચક્રવર્તિને સિંહાસને બેસાડતો; અને આર્યાવર્તમાં ધાન્ય, ધન ને કૌશલની રેલછેત્ર ચાલ જતી.

પછીનાં પાનાંઓ તે દીંદના ઇતિહાસમાં છેજ નહીં એમ જાણતો અને અકબરથી પાછી તેની સૃષ્ટિની શરૂઆત થતી.

અકબરને તેના તરફ ધણી મમતા હતી. તે સાલ દાઢી વગરના બરોડીયાંકાકા જેવા લાગતા. તે એની માફક મોજમાં ને લાવથી હસતા. તે સદા વૃદ્ધ હતા ને મખમલની ગાદી પર બેસી ટુકડા ગગડાવતા; અને તેને અવારનવાર દેશને જીતી આપવાનું કામ સોંપતા. તેને એક દીંદુ બી હતી. તે હંમેશાં તેને બોલાવતી, પણ તેને જવું ગમતું નહીં. તે પ્રતાપસિંહનો પણ મિત્ર હતો; અને એ બે વચ્ચે વિશિષ્ટ લઈ જવામાં તેનો ધણો વખત જતો.

જે અકબર બરોડીયાંકાકા જેવા નહોતો હોત તો તે જરૂર પ્રતાપને સહાય કરત. અને ધણી વખત તેનાથી અનુવચો તે મેનાડ જતો. તે ને પ્રતાપ-જુના ગોડીયા-ધોડે ચઢી પવંતોને ખાષખોમાં ફરતા. તે અત્યુ સુધી મિત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરતા. તેના નાના ઇનિદાસમાં એને વીશે વિગત નહોતી; એટલે તેની સાથેના પરિચય ઓછોજ રહ્યો.

પણ જહાંગીર, તુરજહાં ને શાહજહાં-તેમની જહાજસાક્ષીમાં તેનો પણ ભાગ હતો. બે બાદશાહો જોડે ઉડતા કુવારાથી શીતળ આરમ્ભના મહેલોમાં ને ફરતો; અને સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ તેમની નજર આગળ પથરાઈ રહેતી. તે બધા મીનારા પરથી જમનાનાં જલને રસભેર જોઈ રહેતો; અને ઝુલતા દાથીની હારની હાર જોઈ, ગવંથી પુલાતા. આ સમૃદ્ધિ, ને આ ભમક તેનાં ને તેના આર્થ-વર્તનાં હતાં.

એને મહેલોમાં ફરતી સ્ત્રીઓ ને સતત આલતું ગાન ગમતાં નહીં. બાકીની દુનીઆ હજી જીતવાની બાકી હતી એટલે આમ આ લોકો વખત સુમાવતાં તે તેને ગમતું નહીં. કોઈ વાર ગુસ્સામાં તે આ બાદશાહોને બ્રહ્મચર્ય શીખવતો; ને બીજીની માફક જીવન ગાળવાનો સફળોષ કરતો. એ શીખ આ બાદશાહો નખીને સ્વીકારતા, પણ પાછા હતા તેવાને તેવાજ રહેતા. તેમને આ નિર્જલતા તરફ કંટાળો આવતો.

પણ તુરજહાં તેને ગમતી. રાગરંગમાં પણ તેની મદરવાડાંકા અમર્યાદિત હતી. તેને તે અવારનવાર મળતો અને જહાંગીરને પાણી ચઢાવવાનું સુચવતો. તે બીચારી હંમેશાં તેની સલાહ પ્રમાણે કરતી; પણ જહાંગીરને મોજશોખ એટલો ગમતો કે તે

સલાહને અમલમાં મુકી શકતોજ નહીં. એક વાર સુદર્શનને વહેમ પડ્યો કે તેની દદતા ને અડગ મહરવાકાંક્ષા જોઈતુરજ્યાંએ પરસ્પરીને ન જાળે એવી પ્રશંસાભરી રીતે તેના તરફ જોયું. બીજાને પણ દુઃપ્રાપ્ય એવી ભયંકર ને સખત નિર્ભયતાથી તેણે તેના તરફ જોયું; સામ્રાજીની દૃષ્ટિમાંના વિકાર તેજ દષ્ટણે જન્મ પામતાં પામતાં-હતો નહોતો થઈ ગયો.

અને પછી તો તેનો જુનો ને પ્રિય મિત્ર શિવાજી નાના ત્રંચકની મુખમુદ્રા લઈ, તેણે ગુજરાતીમાં 'ખાલવું' જારી રાખ્યું; અને સુદર્શનને સાથે રાખી નાનકડા ઇતિહાસમાં આવેલાં બધાં પરાક્રમે ને કારુણિક રંગભૂમિ પર તળલાં ને હાર્મોનીયમના સંવાદ સાથે ફરી ફરી નાખ્યાં.

અને આ બધાં પૌરાણિક વીરો સાથે મળી અનેક પ્રકારનાં પરાક્રમ કરતા સુદર્શનના ખાલજીવનને આગળ ખેંચતા ગયા.

૬

આ બધાની મૈત્રી યતાં સુદર્શને તેમની જોડે પારયય વધારવાના પ્રસંગ જોળા માંડવા. અને પાદરીયા ઇતિહાસ છોડી મોરચી અને વાંકાનેરનાં ઐતિહાસિક નાટકોની ભૂમકાની ભરેલા એવા વિશાલ 'ગુજરાતી'ની ભેટો અને નારાયણ હેમચંદ્રના અનુવાદોના ક્ષેત્રોમાં આ મિત્રો સાથે વીહરવા માંડ્યું. કોલંબસના સમી તેની અભયબીમરી આંખો આગળ નવા ખંડની અપરિચિત સમૃદ્ધિ પથરાઈ પડી; અને આ સમૃદ્ધિના તેજમાં જુના જોળખીતાને નવા સ્વરૂપે ને નવા સંજોગે તેણે પારખ્યા.

સંદર્ભમાં વિષય પ્રસરી રહ્યો. પુરુષો, મુદ્રાઓ, ભાવનાઓ ફેરવાઈ ગયાં. જુનાં, સોનાં નવી રીતે અંકાયાં. જુના સંજોગમાં નવાં હેતુ આપ્યાં. ચારે તરફ ભય પ્રસરી રહ્યો.

દેશ ને ધર્મ જોખમમાં પડ્યાં. ભરતખંડની સ્વતંત્રતા જવા બેઠી. દેવ મંદિરોની પવિત્રતા બ્રષ્ટ થવા લાગી. અસંખ્ય ઇસ્લામીઓ ઉપર હોંદ ઝંખી રહ્યા.

સુદર્શનની બેચેની ઘણી વધી ગઈ. તેને ખાવાનું ભાવતું નહોતું. તેને રાતે ઉંઘ આવતી નહોતી. મધ્યકાલિન રજપુત શૌર્ય ને મુસ્લીમ ફરતાએ તેનું જીવન અશાંત કરી મુક્યું. કેટલાએ પ્રયત્નો નિરાકરણની વાટ જોતા હતા.

સોમનાથની વિશુદ્ધતાનું રક્ષણ તેને કરવાનું હતું. મેવાડનું ઝગમગતું સ્વાતંત્ર્ય તેને ટેકવવાનું હતું. અકબરની મુતસદ્દી રાજ્યનીતિ મહાત્ કરવાની હતી. શિવાજીના પ્રયાસો સફળ કરવાના હતા હોંદુ ને હોંદુરયાન બંનેનું શું થશે?

આ મુશ્કેલીઓ દહાડે દહાડે વધતી ગઈ. તેને ખાવામાં, ભણવામાં કે રમવામાં રસ રહ્યો નહોતો. તે જગતનાં ઉંધતાં આનાઆજ વિચાર કર્યા કરતો.

પરિસ્થિતિ ગંભીર હતી. રાજપુતો અભિમાનમાં એક મીઝનાં ગળાં કાપતા. મુન્શ-માનોનું એકાગ્ર બળ ધસારો કરતું. નાનકડી, અંધારી ગલીઓમાં મખમલગીઝની ધસારો કંવા તલપતે અંધારી રાતે, પડછાયામાં, ઘોરી ને ગુલામોનું ઐન્ય તેની વાટ જોતાં. મધરાતે અગણિત ઇસ્લામીઓ લોહી તરસ્યા બની તેની પથારીને વીંટાઈ વળતા. દરેક છાપરે મસ્જિદના મીનારા રચાતા. અધઃસંદ્રાકાર વિજય ચિન્હો રોજ આકાશમાં ચમકતાં. દરેક ધોંધાટમાં 'મા અલ્લાહ' સંભળાતું. તે જાણતો હતો કે તેને પકડવા, મારવા તે બધા ઉત્સુક હતા. તેણે ઇસ્લામીઓનો કોઈ વહોરી લીધો હોય કે કારણકે હોંદને સ્વતંત્ર રાખવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

અનેક સદીઓની ખીના એકઠી કરી, તેને એકજ સ્થલકાલમાં સંજીવન કરવાની સુદર્શનની શક્તિ દહાડે દહાડે વધતી ગઇ. અને એ વધી રહેલી શક્તિને ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં ઘણો રમ પડ્યો.

તે ધરથી નીકળતો સારે જગદી જેવા ઇંગ્લાંડને હાથમાં લઇ નીકળતો. તરત ખોઆડી-શીઆ રાણી પોતાની બહાદુરી દાખવતી તેમની સાથે થતી. તે ત્રણે ખીઆરા જેમ તેમ આગળ વધતા; અને એટલામાં નોરમંડીનો ડ્યુક વીલીયમ તેમને પકડી લેતો. થોડીક પલો ધણીજ દુઃખની આવતી, છતાં છેલ્લી વારે વિજય કરી મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની તેની ખાત્રી હતી. જો કે પશુ માય તો તેના સેન્યની તો તેને મદદ હતીજ.

ધામેધામે તે શક્તિ મેળવતો. એડવર્ડ પહેલો આવી પહોંચતો, પછી એડવર્ડ ત્રીજો તેને મળતો અને ચક્રે પહોંચના પહેલાં સ્કોટલેન્ડ છતાં જતું. પછી ફ્રાંસ જોડે સતત યુદ્ધ કરવું પડતું. તેને હંમેશાં ફ્રેંચો માટે માન હતું; તેમને તે કમ્ગરીને કહેતો “શા માટે લડો છો? હું તમને ગળવીશ, સુખ આપીશ.” પશુ તે માનતા નહીં. અને હેનરી પાંચમાને મોકલી તેમને છતવા પડતા.

જેના જોવાજ નગી જોન ઓફ આર્ક જેવા દ્રોહીઆ ડચી છુપાઇ ગરતી, છતાં તે યુદ્ધો દરમિયાન થતાં. દરેક શેરીમાં લડતો. તેને રચાવું. દરેક ધરમાં સ્ત્રીઓ જોડર કરતી. દરેક અવાજમાં ‘હરેહર મહાદેવ’ની ધોવણીનો પ્રતિધ્વનિ હતો. ધેરથી નીસાળ કે બાગ કે નદી સુધી સ્થળેસ્થળે વીર રુધિરની સરિતા વહેતી.

જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેણે એક

ચાલ્યો નહીં. તેણે તેના મિત્ર મિત્ર’ સ્ત્રીઓની માફક સ્ત્રી જેડે લલવાની ના પાડી-સ્ત્રીને ગળી એક છતવા દીધી.

સમ પટરાણી સહિત આવતો પેલો જાડો હેનરી તેને ગમતો નહીં; પશુ એલીઝાબેથને તેણે પાંખ નીચે ધાલીને રપેનતો. ફરીઆઇ હુમલો પાછો વાળ્યો. ચાલ્સ’ પહેલો તેને જરાકંજ ગમતો; ‘અને મદા મહેનતે તેને ડરાવી ડરાવી સીધો રાખતો. અને એટલામાં તો તેના મિત્ર ઓલીવર કોમવેલ આવી પહોંચતો.

કોમવેલ તેનો પરમ મિત્ર હતો. તે પશુ પોતાના જેવો સખત, સંયમી, ને સત્તાશીલ હતો. તે આવે કે સુદર્શન બીજા બધાને જીતી જતો ને સાથેસાથે એ અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નાખતો.

એને ત્યાર પછીના કોઇ ઝાઝા ગમતા નહીં એટલે તે કોમવેલનેજ સાથે રાખતો; ને તેની પાસે અંગ્રેજ ઇતિહાસની ધણી જુલો સુધરાવતો. પશુ પીટ—એધામ આવતાં તેની જરૂર પડતી નહીં. હીંદ, કેનેડા, વગેરે ઝપાઝપ છતાં જતાં.

પશુ એટલામાં પાણી જવાનું ધરનાળું આવતું; ત્યાં રસ્તો પશુ સાંકડો હતો. ત્યાં નેપોલીયન મળતો. તેને થોડ્ય તેજ પ્રતિસ્પર્ધી લાગતો. તેને મદદ કરવાનું મન તેને થતું. પશુ ઇંગ્લાંડને કેં છોડાય? તે તરત નેપોલીયનને ઢરાવી એક દૂર ટેકરા પર ધર હતું ત્યાં કેદ કરતો.

કામ એટલામાં સ્કુલ આવી પહોંચતી. તે અનાદરમાં મ્યુનીસીપાલીટી હતી. અંગ્રેજ રજપુતો ન સરકારી ઓફીસો હતી ને સ્કુલ નીકળતા. એ અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય હતું. મદામહેનતે સુદર્શન તેમને બ્રહ્મ હતું. એના પિતા તેના સ્તંભ

હતા. એને ધણેજ ગર્વ થતો અને એને સદાએ સાચવી રાખવાની તે પ્રતિજ્ઞા કરતો.

“જેર ગયાં ને વેર ગયાં, વળી કાળા ફેર ગયા કરનાર એ કપકાર ગણી ઈવરનો, હરખ હવે તું હીંદુસ્થાન.” તે બોલતો.

સુદર્શનને મન હીંદ અંગ્રેજી સામ્રાજ્યમાં હતું એટલે અંગ્રેજી ગૌરવથી અન્વિત હતું. કોર્મવેલ, એધામ, ને નેલ્સન તેનાજ પૂર્વજ

હતા. ‘શ્રીરનો કદિ ગુલામો થશે નહીં’ એ પંક્તિ-ઓ ઉચ્ચારતાં તેની છતી ઉમરાઇ આવતી.

વિશ્વ મિત્ર, પરશુગમ ને સગરના અનજ અને સંઘ, પ્રતાપ ને શિવાજીનો ભક્ત એવો આ નાનકડો બ્રાહ્મણના સદીઓની અપૂર્વ સંસ્કૃતિના પોતાના વારસાને અંગ્રેજી કીર્તિના ઓપથી ચમકાસી, સામ્રાજ્યને વિશ્વવિખ્યા કરવાનાં સ્વપ્નાં મેલી રહ્યો.

ગુજરાતના શિષ્ટ લેખકોની
રસભરી, ગગનવિહારી અને દૃઢચહારી વાર્તાઓ

ઉત્તમ કવિઓનાં

પ્રાસાદિક ને રસિક કાવ્યો

મહાશ્વેત વિદ્વાનો અને વિવેચકોનાં

તત્ત્વમય વિવેચનો

લલિત કળાના ઉપાસકોનાં

રંગબેરંગી સુંદર ચિત્રો.

—ગુજરાત—

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૮-૦-૦

આપે છે.

આજેજ

પ્રાહુક

થાઓ.

આંધળાની આંખો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૭૫ થી]

ન હતું તેથી તે ફસડાઇ પડ્યો.

સૂર્યના તાપે તપે ત્યારે પુષ્પો ઉપર
ઝાકળ બાળે તેમ સુરેશના મનમાં પણ ધીરે
ધીરે શાંતિ પથરાઇ, અને ત્યારેજ અનેલા
અદ્ભુત કીસ્સાને તે સમજતો થયો.

“સુરેશ !” વળી તેની માનો અવાજ આવ્યો
પણ હજી વહાલાં મોં જોવાની હીંમત તેનામાં
નહોતી આવી. તે તો સમુદ્ર અને આકાશ
સામેજ જોતો બેઠો. તેની માતા આ વખતે
તો ગુરૂસે થઇ.

“હવે થોડીજ વાર છે !” એમ કહી સુરેશ
હસ્યો. પણ તેનું હસવું અર્થેથી કપાઇ ગયું.
આ શું !

હાથો ઉંચા ફરી આંખો સદંજ ચોળી-
ઉધાડી-પહોળી કરી-બહારનો દેખાવ જોવા
મથ્યો. બધું ઝાંખું લાગ્યું ! શું ફરી અંધતા
આવતી હતી ! ફરી આંખો બંધ કરી ઉધાડી.
જુરો સમુદ્ર અને આકાશ ધુમ્મસથી છવાતાં
લાગ્યાં. વસ્તુઓ પણ સ્પષ્ટ દેખાતી બંધ
થઇ. તેને જરાએ જાણ ન રહી. બારી પાસે
એક મોટું ગુલાબ ખીલેલું હતું તેને ન રહ્યો
રંગ કે ન રહ્યો આકાર-આછો કાળો ડાંબોજ
માત્ર લાગતો. સમુદ્રનાં ભવ્ય મોર્ચા.....

નિરાશાનું મોઝું સુરેશ ઉપર ફરી વળ્યું.
તેની અકળાતી આંખો ચોતરફ જોવાનો પ્રયાસ
કરી રહી હતી.

“તેની આંખો થોડા વખત માટેજ દેખતી
થાય, થોડા કલાકો કે થોડી ક્ષણો માટે પણ-”
હવેજ આ ચેતવણી તને પાદ આવી. ઉભરાતા
આનંદમાં તે ભયંકર સસ બુલી ગયો હતો, તેની

બધી આસાઓ નષ્ટ થઇ; બાંધિયાનાં સ્વપ્નાંઓ
પણ ઉડી ગયાં; બધાં પર ફૂર થોર વાદળ ફરી
વળ્યું. ફરી અંધકારમાંજ ફરવાનું, દિવ્ય
જગતને જોવાનું ફક્ત એકજ મટકું !.....

આવા વિચારોમાં તરફડીયાં મારતાં તેની
આંખોનું તેજ ઓછુંજ થતું ચાલ્યું. . .

હવેજ તેની ગંભીરતાની-સદ્વિજ્ઞાની-
જગરજસ્ત દીવાલો તુટી. જીવવા જેવા જીવનનો
સહેજ આસ્વાદ કરાવી હવે મસ્કરી કરતા
કીસ્મતને અનેક ગાળો ભાંડી !..... એક મોટી
ચીસ પાડી, ઉમો થયો અને બારણું શોધી
ઉધાડી નાખ્યું. તેની ગાંડી ચીસોથી આખું
ઘર ગાજી રહ્યું. પછી તે બેઝાન થઇ પડ્યો.

તેને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે તેને લાગ્યું કે તેણે
અરેખર મૃત્યુની નેદનામાંથી પસાર થઇ પુન-
ર્જન્મ લીધો હતો; કેમકે ફરી તે બધું દેખી
શકતો હતો. હવામાં સોતેરી રઝકણો ઉડી રવા
હતાં. તેની ઉપર એક વહાલસોયું મોં નખી
રહ્યું હતું.....

“મને જોઇ શકે છેને ? સુરેશ !”

“મૃત્યુ પછીની દુનિયામાં તો બધાં
જોઇ શકે.”

“નહીં એમ ન બોલ. તું જીવે છે. તને
પહેલેથી ન સમજાયું તે અમારી જીવ.”

“મને લાગ્યું કે હું દેખતો થયો છું. પણ
એતો જમ હતો. ફરી હું તો અંધ બન્યો...”

“નહીં, હજી તું દેખે છે.....”

“... હમેશ માટે દેખીશ” પાછળથી
જહેનનો અવાજ આવ્યો.

“તું ફરી અંધ નહોતો થયો. હું તને કેમ
સમજાવું ? એ તો સાંઝ પડતી હતી. એટલે રાત્રિ
પડ્યાં પહેલાં હમેશાં એમ અંધારું થાય...”

એટલુંજ સમજતાં સુરેશને બહુ વાર લાગી !